

Kur'an İlimleri Bağlamında Erken Dönemde Nesh Algısı: Hâris el-Muhâsibî Örneği

The Perception of Naskh in the Context of the Qur'anic Sciences in the
Early Period: The Case of Hâris el-Muhâsibî

Hekim TAY

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami ilimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir,

Bitlis / Turkey

hekimtay@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2948-2037

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Şubat / February 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.527372

Atıf / Citation: Tay, Hekim. "Kur'an İlimleri Bağlamında Erken Dönemde Nesh Algısı: Hâris el-Muhâsibî Örneği/ The Perception of Naskh in the Context of the Qur'anic Sciences in the Early Period: The Case of Hâris el-Muhâsibî". *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 51 (Haziran / June 2019/1): 49-82.
doi: 10.29288/ilted.527372

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Nesh konusu tefsir, kelâm ve fıkıhı ilgilendiren temel meselelerden biridir. Nesh, mahiyet itibarı ile Kur'an tarihi ile yakından ilgilidir. Hz. Peygamber, sahabe ve nüzül süreci neshte belirleyici etken olarak görünmektedir. İlk asırlarda neshin varlığından ziyade, kapsam ve niteliği inceleme konusu yapılmıştır. Şüphesiz bu durum, mütekaddim dönemde neshin varlığını kabul etmeyen herhangi bir görüşün belirgin bir şekilde ortaya çıkmamasıyla yakından ilgilidir. Müteahhir dönemde Kur'an'da neshin gerçekleşmediği sesleri yükselmeye başlamış, modern dönemde bu düşüncenin taraftarları azımsanmayacak kadar artmıştır. Nesh konusunda fikir beyân eden erken dönem âlimlerinden biri de Ebû Abdillâh el-Hâris el-Muhâsibî'dir (ö. 243/857). Zühd yaşantısıyla tanınan Muhâsibî, İtikâdi ve fıkıhî mezheplerin ortaya çıkıp şekillendiği bir dönemde yaşamıştır. Muhasibî, farklı alanlarda birçok eser telif etmiştir. Bu eserlerde üzerinde durulan temel konulardan biri de nesh'tir. Bu çalışmada genel olarak nesh problemi ve Muhâsibî'nin nesh anlayışı çeşitli yönleri ile araştırma konusu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Hâris el-Muhâsibî, Nesh, Mensûh, Nâsîh.*

Abstract

Naskh is one of the main issues of tafsîr, kalâm, and fiqh. Naskh is closely related to the Qur'an history because of its importance. The Prophet, the companions and the revelation period of verses appear to be determining factors in naskh. In the first centuries, rather than the existence of the naskh, its scope and quality were examined. Undoubtedly, this situation was closely related to the fact that there were not any views that did not accept the existence of naskh in the previous period. The idea that the naskh was not realized in the Qur'an has emerge and the supporters of this thought increased to a considerable extent in the later period. One of the early period scholars who expressed ideas about the naskh was Hâris al-Muhâsibî (d. 243/857). Muhâsibî, who was known for his asceticism, lived in a period in which faith and fiqh sects emerged and formed. Muhâsibî wrote many works in different areas. In this works, various subject of the Qur'anic tafsîr were discussed. One of the basic subjects being emphasized is naskh. In this study, in general, the problem of naskh and Muhâsibî's naskh understanding will be investigated with various aspects.

Keywords: *Tafsîr, Hâris al-Muhâsibî, Naskh, Mansûkh, Nâsikh.*

Extended Summary

Hâris al-Muhâsibî (d. 243/857) is one of the leading sufi scholars of Basra. He is known as "a man of asceticism (zuhd) and ingenuity (ma'rifa) that collected external (positive) and internal sciences". In Sufism, he brought up important figures including Junaid al-Baghdadi. He is known with his struggle against sects whom he considered to be far away from Ahl al-Sunnah thought. To confute their claims, he has published many editions against them. He didn't accept the huge inheritance because of his father's silence against the Mu'tazila's ideas that Qur'an is created. This event is accepted as an indicator that he is in active struggle against the parties that he saw as bid'ah (corruption). On the other hand, because he was interested in the science of kalâm, he was under the pressure of Ahmad b. Hanbal and his followers. Muhâsibî, who had to leave Basra and settle in Baghdad spent his remaining life away from the people here. Muhâsibî's zuhd (asceticism) understanding influenced many scholars after him, and he is regarded as one of the fathers (pir) of Sufism.

One of the areas that Muhâsibî's made a name for oneself is the Qur'anic sciences. "Kitâbu fehmi'l- Qur'an ve me'ânihi" is one of the first works written about the field and it is one of the rare artifacts that could survive till today. In this work, Muhâsibî mentioned various subjects of Ulûmu'l-Qur'an. In this study, Muhâsibî's naskh thought will be examined within the framework of his mentioned work.

The word naskh is used in the dictionary in two different meanings; these are "to transfer something from one place to another" and "cancel something and replace it with something else". The second meaning of the word has been used in two different ways: changing (izâle) and removal (ref). In the sense of sharia, it has been agreed that the idea of naskh means "removal(ref)". The word naskh is

mentioned in the Qur'an in al-Baqarah 2/106, al-Hajj 22/52 and al-Jâthiyah 45/29 verses naskh has been defined as "fulfillment of a further legal evidence with a subsequent legal evidence" or "removal of a provision by another provision that became later." The verses that became obsolete are called "mansukh" and the verses that stating the last provisions are called "nâsikh".

According to their meanings, Qur'an verses are divided in two as the performative (inshâ) and constative (khabar). While, the naskh of the performative verses that state order and prohibition are accepted as licit, in the constative verses naskh is not accepted as licit. In this context, according to Muhâsibî, it is not permissible to have abrogation in two subjects. The first one is the verses that provide information about God's divine person and attributes, and the second is the verses that have performative content. The claim that there is naskh in these verses means to turn from righteousness to lie, from seriousness to lack of seriousness or directly to the lie. In this case, it would be turning from the given report, in short seem (bedâ'). For Allah, such a thing is the impossible. Bedâ' is not possible for Allah, because it is in the sense of learning a situation that was not before. Muhâsibî, stated that the two sides allowed naskh in the verses with constative content, and also stated that they were sinners because of these thoughts. Muhâsibî stated that Râfidhis, who were the first side, intentionally claimed that there is the naskh in the verses with constative content and Muhâsibî argued that Hashwiyyah, the second side, did not think in depth, and because of their ignorance they made this mistake.

According to the Muhâsibî, Allah wants to human to be subjected to the first provision for a certain period, in another time God removes the first provision and replaces it with the second provision. For him, naskh is the commandment of something up to a point and replacing it with another provision after this time. According to Muhâsibî, it is not permissible to say that a provision is wajib after learning this provision is mansukh. Likewise, it is not permissible to say nasikh is not wajib.

One of the issues that Muhâsibî mentioned about the naskh is Mu'tazila's opinion. Muhâsibî strongly opposes the fact that Mu'tazila shows that the naskh as a base for the idea that Qur'an is creature. According to him, as they argue, God replaces his provision with another provision, not his word with another word. Muhâsibî is dividing naskh into fifteen parts according to whether the mansukh verses take place in the Qur'an, alliance and conflict situation in the rumors that came from the companions, the ijma after the companions' period, and the situation of overriding of Sunnah by Qur'an and Qur'an by Sunnah.

GİRİŞ

Başta tasavvuf olmak üzere, tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh usûlünde telifleri olan Hâris el-Muhâsibî, Mu'tezile ve Râfîzilere karşı yazdığı reddiyeler ile meşhurdur. Muhâsibî'nin yetiştiği Basra, zühd merkezlerinden biriydi. Bir grup zâhid ile tanıştıktan sonra bu yolu tercih eden Muhâsibî, Basra'da yetişen erken dönem âlimlerindendir.¹ Sürekli nefis muhasebesi yaptığı için *Muhâsibî* olarak isimlendirildiği rivayet edilmiştir.² Başta Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) olmak üzere tanınan sufilere şeyhidir.³ Muhsibî aynı zamanda Bağdat'ın önde gelen sufilere olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Mansûr et-Tûsî (ö. 254/868) ve Serî es-Sakatî (ö. 251/865) ile dostlukları bilinmektedir.⁴ İlk tabaka Şafîi fukahâsından sayılmıştır.⁵

¹ Hatib el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sâdık el-Hâmîdî (Şam: Dâru'l-Kâdirî, 1997), 2: 766; Muhammed Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-İlm lil Melâyin, 2002), 2: 153; Zafer Erginli, "Muhâsibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 13-16.

² Ebû Muhammed Abdullâh el-Yâfî, *Mir'âtül-Cenân* (Beirut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1997), 2: 106.

³ Hatib el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, 2: 766.

⁴ Şemsuddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ* (Beirut: Müessesetu'r-Risâle, 198), 10: 497.

⁵ Ebû'l-Fidâ İbn Kesir, *Tabakatü's-Şafî'iyyin*, thk. Ahmed Ömer Hâşim v.dğr. (Kahire: Mektebetu's-Sikâfeti'd-Diniyye, 1993), 126.

Kaderî olduğu gerekçesiyle babasının kapısına dayanıp, ahaliyi başına toplayarak “Annemi boşa, siz ayrı dinlendensiniz” şeklinde tepki göstermesi, sahih İslam inancından uzak gördüğü fırkalara karşı aktif bir mücadele içerisinde olduğunu gösterir.⁶ Hâtib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), onu “Zahir ve bâtın ilimleri toplayan, zühd ve marifet ehli” olarak tanıtır.⁷

Muhâsibî, Mu‘tezile’ye karşı yazdığı reddiyelerde kelâmî söylemleri nedeniyle akranı olan Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) ve taraftarlarının baskısı nedeniyle Bağdat’a göç etmek zorunda kaldı.⁸ Ahmed b. Hanbel’in Muhâsibî’ye karşı takındığı bu sert tavır, itikadî mezhepler arasında devam eden mücadeleyle yakından ilgiliydi. Gazzâlî (ö. 505/1111), kelâm ilmi ile ilgili Ahmed b. Hanbel’in değerlendirmelerine yer vermiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel’in kelâm ile ilgili “Kelâm ile ilgilenenler asla iflah olmazlar. Kelâm’ı itibara alan kişilerin kalplerinin ifsat olduğunu görmez misin?” şeklindeki sözleri oldukça ağır ithamlar içermektedir. Zühd ve takvasına rağmen Haris el-Muhâsibî’nin teliflerinde kelâm metodolojisini kullanması nedeniyle Basra’dan göç etmek zorunda bırakıldığına dikkatleri çeken Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel’in bu tutumunun nedenini Muhâsibî’ye yönelttiği şu sözlerle aktarmıştır:

Yazık sana! Yazdığın bu eserlerle onların (Mu‘tezile) bid‘atlarının yayılmasına vesile olanların ilklerinden değil misin? Eserlerinde onların bid‘atlarını dillendirmek ve şüpheleri ile ilgili fikir beyan etmek suretiyle düşüncelerini insanlara ulaştırın sen değil misin? Bununla insanları kendi akıllarına (re’y) göre hüküm vermeye davet ediyorsun.⁹

Eserlerde konu ile ilgili zikredilen diğer bir husus, Muhâsibî’nin İbn Küllâb’ın¹⁰ (ö. 240/854) görüşlerine itibar etmesi nedeniyle baskıya maruz kaldığı şeklindedir. Zira Ahmed b. Hanbel, Allah’ın zâtı ve sıfatlarını kelâm metodolojisiyle izah ettikleri için İbn Küllâb ve destekçilerinden kaçınılması gerektiğini savunuyordu.¹¹ Bundan dolayı taraftarlarını İbn Küllâb ve destekçilerin’e karşı uyarırdı.¹² Onun şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Hâris’e karşı dikkatli olun. Tüm felaketler ondan

⁶ Şemsuddin Muhammed ez-Zehebî, *Târîhü’l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1993), 18: 205.

⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhü’l-Bağdâd*, thk. Bişâr İvâd Mahmûd (Beirut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2002), 9: 104-111.

⁸ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam fi’t-târîh*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1922), 11: 309.

⁹ Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Kavaidü’l-akâid*, thk. Mûsâ Muhammed Ali (Beirut: Âlemü’l-Kutub, 1985), 87.

¹⁰ İbn Küllâb, Mu‘tezilî âlimlere karşı Kur’an’ın mahlûk olmadığını ilk defa dillendiren kişilerdendir. Selif düşüncesini kelâmî delillerle teşekkül etmeye çalışan ilk sünni kelâmcı olarak bilinir. İbn Küllâb’ın görüşlerini benimseyenlere Küllâbiyye denilmiştir. Eş’arî mezhebi sistematik bir kimlik kazanana kadar Ehl-i sünnet kelâmını Küllâbiyye temsil etmiştir. Ebu’l-Hasan el-Eş’arî’nin Mu‘tezilî fikirlerinden vaz geçip İbn Küllâb’ın yolunu takip ettiğini beyan etmesi, Küllâbiyye düşüncesinin daha sonra “Ehl-i sünnet” adıyla anılacak olan sistematik kelâmî ekol çizgisinden uzak olmadığını tescil etmektedir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Küllâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 156-157. Zehebî, İbn Küllâb’ın ehlü’l-hadis ve sünnet çizgisinde olduğunu savunmuştur. Bk. Zehebî, *Kitâbu’l-‘Arş*, 1: 53.

¹¹ Şemsuddin Muhammed ez-Zehebî, *Kitâbu’l-‘Arş*, thk. Muhammed b. Halife (Medine: İmâretü’l-Bahsi’l-İlmî bi’l-Câmi’ati’l-İslamiyye, 2003), 1: 53.

¹² Takıyyuddin İbn Teymiyye, *Der’u te’ârudi’l-aql ve’n-naql*, thk. Muhammed Reşad Sâlim (Suudi Arabistan: Câmi’atu’l-İmâm Muhammed b. Suûd İslamiyye, 1991), 2: 6.

kaynaklanmaktadır.”¹³ Muhâsibî'nin kelâm ilmini İbn Küllâb'dan aldığı bilinmektedir.¹⁴

Bu bilgilere dayanarak *Ehlü'l-hadîs*¹⁵ taraftarlarının Muhâsibî'yi etkisiz hale getirmeye çalıştığı söylenebilir. Diğer taraftan bize ulaşan bazı bilgilere göre Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî ile ilgili olumlu düşüncelere sahipti. Muhtemelen Muhâsibî'yi ziyaret ettikten sonra bu kanaate varmıştır. Şâtübî'nin (ö. 790/1388) naklettiğine göre bir keresinde Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî'nin meclisine iştirak etti. Müşahede ettiği hususlarda sünnete aykırı bir şey görmediğini ifade etmiştir.¹⁶ Ancak Muhâsibî'nin sürgün edildiği Bağdat'ta uzun süre inzivaya çekilmesi, vefat ettiğinde az sayıda kişinin cenazesine iştirak etmesi¹⁷ bu bilgilerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini göstermektedir.

Muhâsibî, Abbâsî hilafetinin etkin olduğu ve *halku'l-Kur'ân*¹⁸ tartışmaları arasında *mihne*¹⁹ politikasının yürütüldüğü bir dönemde yaşadı. Muhâsibî'nin bu dönemde baskıya maruz kaldığı hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak onun *halku'l-Kur'ân* düşüncesine karşı çıktığı ve bununla ilgili reddiyeler yazdığı bilinmektedir. Öyle ki *halku'l-Kur'ân* konusunda tarafsız durmayı tercih eden babasından geriye kalan mirası kabul etmeyecek derecede tavizsizdi.²⁰

Muhâsibî, ilmi alanda isminden söz edilen yetkin bir şahsiyettir. Onun öne çıkan ilmi vasıflarından birisi de Kur'ân ilimlerine yaptığı katkıdır. Muhtevası ulûmü'l-Kur'ân olan ve alanla ilgili ilk sistematik eserlerden biri olma özelliğini taşıyan *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih* ona aittir.²¹ Tedvin dönemi ilk teliflerinden olması nedeniyle eserin kıymeti büyüktür. Bu yönü ile onun tefsir ilmine katkısı

¹³ Takıyyuddin İbn Teymiyye, *Mecmu'atu'r-Resâ'il ve'l-mesâ'il*, nşr. Reşid Rızâ (Beirut: Lecnetu't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 3: 74.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 11: 174.

¹⁵ Muhâsibî'nin yaşadığı dönemde etkin olan fırkalardan biri de *ehl-i hadîs* tir. Bu tabir hadise göre amel etmeye çalışan kimseler için kullanılmıştır. Ehl-i hadîsin önemli temsilcilerinden biri yukarıda adı geçen Ahmed b. Hanbel'dir. Ehl-i hadîs, mümkün merteye hadisleri yoruma tabi tutmadan veya kıyasa müracaat etmeden tatbik etmeyi, nakli ilimlere öncelik vermeyi hedef edinen fırka olarak bilinir. Bu anlamda Şâfiî ve Mâlikîler de ehl-i hadîs çizgisinde kabul edilmişlerdir. Bk. Abdullah Aydınlı, “Ehl-i Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 507-508.

¹⁶ İbrâhim b. Müsâ eş-Şâtübî, *el-İ'tisâm*, thk. Muhammed b. Abdurrahmân v.dğr. (Suudi Arabistan: Dâr İbn Cevzi, 2008), 2: 137-138.

¹⁷ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmiri (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 6: 159.

¹⁸ *Halku'l-Kur'ân* ile ilgili geniş bilgi için bk. Fatma Pınar, *Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'de İllâhiyât Bahisleri* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019), 104-123.

¹⁹ Mihne olayı Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218/833) tarafından başlatılmıştır. Me'mûn, Bağdat valisi İshâk b. İbrâhim'e gönderdiği yazıda ehl-i hadîsten olan âlimlerin *halku'l-Kur'ân* konusunda sorguya çekilmelerini istemiştir. Bu süreçte sorguya çekilenlerden Ahmed b. Hanbel ve arkadaşları Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmedikleri için çeşitli eziyetlere maruz kaldı. Mihne olayı sadece Bağdat'ta sınırlı kalmamış Mısır, Basra, Kûfe, Dimaşk ve Medine'de halife Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) ve Vâsık-Billâh (ö. 232/847) dönemlerine kadar devam etmiştir. Mihne hadisesi halife Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) döneminde, bu olayların yaşanmasında etkili olan Mu'tezilî âlim İbn Ebû Duâd'ın (ö. 240/854) 237 (851-52) yılında başkadılık görevinden azledilmesinden sonra sona erdi. Bk. Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 26-28.

²⁰ Yâfiî, *Mir'âtül-Cenân*, 2: 106.

²¹ Abdülhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 42: 133.

tartışılmazdır. Muhâsibî bu eserinde en fazla nesh konusu üzerinde durmuştur. Öyle ki diğer tüm başlıkları bir şekilde bu konu ile bağlantılı olarak ele alması dikkat çekicidir.

Erken dönemde üzerinde durulan temel meselelerden biri olan nesh, hakkında müstakil eserlerin telif edildiği Kur’ân ilimlerinin ilk konularındandır. Muhâsibî’nin yaşadığı hicri üçüncü yüzyıl fikhî ve itikadî mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemdir. Aynı zamanda İslamî ilimlerin kayıt altına alındığı bu dönem, kendisinden sonrası için kaynaklık teşkil eden bir hüviyete sahiptir. Bundan dolayı İslam’ın temel kaynağı olan Kur’ân’ın nüzûlü, özellikle ahkâm âyetlerinin teşri sürecinin anlaşılması için nesh meselesinin iyi bir şekilde analiz edilmesi gerekir. Bu çalışmada, ilk dönemde Müslümanların zihninde neshin ne şekilde yer edindiği; dönemin önde gelen âlimlerinden olan ve bu alanla ilgili eserleri günümüze kadar ulaşan Muhâsibî’nin konu ile ilgili düşünceleri çerçevesinde izah edilecektir. Araştırma, alanla ilgili temel eserlerin incelenmesi şeklinde yapılacaktır.

1. GENEL OLARAK NESH MESELESİ

“Nesh” kelimesi sözlükte “bir şeyi bir mekândan başa bir mekâna nakletmek” ve “bir şeyi iptal edip başka bir şeyi onun yerine getirmek” olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birincisi “nesahtü’l-kitâb” ifadesi kitabın içeriğini başka bir kitaba yazarak nakledilmesi anlamındadır. İkincisi ise “izâle” veya “ref” anlamında olup, “Nesaḥat er-rîḥu el-‘âşâre’d-diyâr” ifadesinde rüzgârın beldeyi silip süpürmesi anlamında bir şeyin tamamen izâle edilmesi veya “Nesaḥat eş-şemsu ez-zîlle” ifadesi ise güneşin gölgeyi götürmesini (yerine güneşin gelmesi), ref edip onun yerini alması anlamındadır.²² Usulcülerin çoğuna göre ise nesh kelimesinin izâle ve ref anlamı hakiki, nakl anlamı ise mecâzi manada kullanılmıştır.²³ Zemâşerî’ye (ö. 538/1144) göre ise sözcüğün nakl anlamı hakki, izâle anlamı ise mecazdır.²⁴ Şer’î anlamdaki neshin ref manasında olduğuna ittifak edildiği bildirilmiştir.²⁵

Nesh kelimesi Kur’ân’da üç farklı âyette geçmektedir. el-Bakara 2/106. âyetinde geçen “*nensah*” tabiri bir âyetin lafız ve hüküm olarak kaldırılması (ref), bir âyetin başka bir âyet ile değiştirilmesi (tebdil) ve bir âyetin yazımının sabit kalıp hükmünün değiştirilmesi (tağyîr) olarak anlaşılmıştır.²⁶ el-Hac 22/52’nci âyetinde “*fe*

²² İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Daru Sadr, 1414), 3: 61; Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1987), 1: 433; İbnü’l-Feres el-Endelüsî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Tâhâ b. Alî v.dğr. (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 1: 89-90.

²³ Şükürî Selim Has, “Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 21/2 (Aralık 2006): 545.

²⁴ Ebu’l Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemâşerî, *Esâsu’l-Belağa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Savde (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-İlmiyye, 1998), 2: 266.

²⁵ İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân*, thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî (Beyrut: Şirketü Ebnâ, 2001), 17; İbnü’l-Feres el-Endelüsî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 90.

²⁶ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi’u’l beyân fi te’vili’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 2: 273-274; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve irâbuhu*, thk. Abdulcelil Abdüh Şelbî (Beyrut: Alemu’l-Kutub, 1998), 1: 189-190; Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüketu ve’l-‘uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdilmaksur b. Abdırrahman (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, ts.), 1: 170; Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdurrezak Mehdi (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, 1422), 1: 98;

yensahu'l-lâhu" tabiri, şeytanın ilahi vahye müdahalesinin Allah tarafından boşa çıkartılmasını ifade etmek anlamında "kaldırmak, gidermek, iptal etmek"²⁷ manasında kullanılmıştır. Elbette buradaki nesh şerî anlamdaki nesh değil, lügavi manadadır.²⁸ el-Câsiye 45/29. âyetinde geçen "*nestansih*" ifadesi ise "amellerin yazı ile kayıt altına alınması" anlamındadır.²⁹ Neshin sözcük anlamı ile bağlantılı olarak İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), el-Hac 22/52. âyetinin "ref" veya "izâle"; el-Câsiye 45/29. âyetinin ise "nakletme" anlamında olduğunu ifade etmiştir.³⁰

Neshin varlığını kabul etmeyen düşünürler neshe delil olara gösterilen âyetlerde geçen kavramları farklı şekillerde tanımlamışlardır. el-Bakara 2/106 ve en-Nahl 16/101'de geçen "*âyet*" tabiri "Kur'an dahil bütün bir vahiy sürecinde Allah tarafından peygamberlere vahyedilen ilahî mesajların oluşturdukları kitaplar ve ihtiva ettikleri ilahî hükümler"; el-Bakara 2/106. âyette geçen "*nensah*" kelimesi fıkıh terminolojisinde kullanılan "iptal etme" anlamında değil "izale etmek, yok etmek, gidermek"; en-Nahl 16/101. âyette geçen "*beddelnâ*" sözcüğü "değiştirme" olarak değil "bir şeyi diğer şeyin yerine (bedel olarak) getirme"; er-Ra'd 13/39. âyette geçen "*mahv*" ve "*isbât*" ise "İslâm tebliğinin önündeki bir takım engelleri, batılın güç ve saltanatının ortadan kaldırması ve yerine hakkı ikame etmesi" şeklinde anlaşılması gerektiği savunulmuştur.³¹

Nesh meselesinin ilk defa ortaya çıkmasıyla ilgili olarak sahabe dönemine işaret eden nakillerin yanında,³² çelişkili gibi görülen âyetlerin uzlaştırılmaması nedeniyle bir çıkış yolu olarak hicri birinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığını iddia eden farklı görüşler de ileri sürülmüştür.³³ Nesh, ortaya çıktığı dönemden itibaren farklı tanımlamalara konu olmuştur.³⁴ Kavramsal alğıdan teoriye geçiş ancak birkaç asırlık süre içerisinde gerçekleşmiştir.³⁵ Sonraki dönemde kavramın hukuki bir mahiyet kazanmasıyla birlikte istilahi olarak "Önceki hükmün bina edildiği şer'î delilin daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılması"³⁶ veya "Bir hükmün kendisinden sonra gelen başka bir hükümle kaldırılması"³⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Neshte şarî' (Allah) ile hükmün muhatabı (insan) farklı kategorize edilmiştir. Buna göre nesh insanlara göre değişim (tebdil) iken, Allah'a göre hükmün müddetinin beyanıdır.

Hüseyn b. Muhammed el-İsfehâni, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî (Beirut: Dâru'l-Kâlem, 1412), 801.

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18: 668; Mâverdi, *en-Nüketu ve'l-uyûn*, 4: 35; Ebu'l Kasım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzil* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1407), 3: 165; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3: 246.

²⁸ Fahrüddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beirut: Dâru İhyau't-Turâsî'l-Arabî, 1420), 23: 241.

²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22: 84-85; Mâverdi, *en-Nüketu ve'l-uyûn*, 5: 267; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4: 100.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 17.

³¹ Talip Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, (Fecir Yayınları, 2018) 125-132.

³² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muâffâ bi eküffi ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 13; Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-kerim: Dirâse teşri'iyye tarihîyye nakdiyye* (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1987), 2: 842.

³³ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 231.

³⁴ Geniş bilgi için bk. Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-kerim*, 1: 55-109; Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, 20-22.

³⁵ Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, 22.

³⁶ Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 240.

³⁷ İsfehâni, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, 801.

Başka bir ifade ile nesh, şâri'in bir hükmün süresinin bittiğini hükme tabi olana beyan edilmesidir. Bunun bitme zamanı Allah'ın ilminde belli olup, nâsîh âyet nazil olana kadar insanlar için bu süre devam eder.³⁸ Bu kategorik izahın nedeni neshe verilen tebdil ve tağyir anlamının Allah'ın ilminde değil, hükme tabi olan muhatapların fiilerinde olduğunun belirtilmesidir. Hükmü ilga edilen âyet “mensûh”, son hükmü bildiren âyet ise “nâsîh” olarak isimlendirilir.³⁹

Tarihi süreç içerisinde neshin varlığı konusunda dört farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. Birincisi neshi tamamen ret eden görüştür. Neshi sözünden dönme (bedâ') olarak tanımlamalarından dolayı Allah için bunun söz konusu olamayacağı savunarak neshe karşı çıkarlar. İkincisi, ilk görüşün aksine aksine Râfîzîler neshin sınırını oldukça geniş tutarlar. “Allah dilediğini diler, dilediğini sabit bırakır” (er-Ra'd 13/39) âyetini delil göstererek haber bildiren âyetlerde neshin olabileceğini savunurlar. Böylece Allah için bedâya cevaz verirler. Üçüncüsü neshi aklen mümkün gördüğü halde şer'an gerçekleşmediğini savunan Ebû Müslim el-İsfehânî'nin (ö. 322/934) görüşüdür. Her ne kadar bu görüş İsfehânî ile özdeşleşmiş olsa da son dönem araştırmacıların azımsanmayacak bir kısmı bu düşüncededir. Dördüncü ise aklen ve şer'an neshin mümkün olduğunu savunan cumhur ulemânın görüşüdür. Bir vakitte insanların maslahatına olan bir hükmün, gene maslahat gereği başka bir vakitte tebdil, ilga ve tağyir edildiğini, Kur'an'da geçen âyetleri delil gösterilerek neshe cevaz verirler.⁴⁰

Neshi kabul eden âlimler bunun aklen ve naklen ispatlamaya çalışmışlardır. Buna göre muhatap toplumun öteden beri edindiği alışkanlıklarını bir anda değiştirmesinin güç olması nedeniyle hükümlerin tedrici olarak ikame edilmesi, hükmün teklifinde mükelleflerin maslahatının gözeteilmesi ve belli bir süre mükelleflere bir hüküm irade edildikten sonra onun kaldırılıp başka bir hükmün emredilmesinin önünde bir engel olmaması akli deliller olarak sıralanmıştır.⁴¹ Nakli deliller ise neshin varlığına işaret eden Kur'an âyetleri (el-Bakara 2/106; er-Ra'd 13/39; en-Nahl 16/101),⁴² ümmetin icmâsı, önceki ümmetlerde neshe delil gösterilen bazı hükümler -örneğin Hz. Âdem'in çocukları arasında evliliğe müsaade edildikten sonra ya-

³⁸ Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, 240.

³⁹ Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), 165, 168.

⁴⁰ Ebû'l Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'ârî, *Maqalâtü'l-İslâmiyyin*, thk. Naim Zerzûr (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2: 435; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Abdülgaffâr Süleymân Bindârî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 8-10; Bedrüddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an* thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beirut: Dâru'l-Marife, 1957), 2: 30-35; Celâlüddin Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Hey'etü'l-Misriyyeti'l Amme li'l-Kitâb, 1974), 3: 67-69; Mennâü'l-Kattân, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'an* (b.y.: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 241-242; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, (b.y.: Matbaatu İsâ el-Bâbî, ts.), 2: 186-187.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 13-14; Geniş bilgi için bk. Talat Koçyigit, “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1963): 93-108.

⁴² Mustafa Zeyd'e göre âlimlerin ittifağıyla en-Nahl 16/101. âyeti neshin varlığına delil olarak kabul edilmiştir. Ancak ona göre er-Ra'd 13/39'uncu âyetinde geçen “mahv” ve “ispat” kavramları neshe delil olarak gösterilemez. Bk. Zeyd, *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-kerîm*, 2: 842.

saklanması ve Yahudilerin cumartesi günü çalışma yasağının daha sonra kaldırılması- şeklinde ifade edilmiştir.⁴³

Neshin oluşabilmesi için bazı şartları taşınması gerektiği ifade edilmiştir. Buna göre nâsih ve mensûhun hükümleri zıt olmalı yani ikisi ile birlikte amel edilmesi mümkün olmamalıdır. Aralarında zaman farkı olmalı, mensûh nâsihten önce sabit olmalıdır. Mensûhun hükmü örf ve âdetlere göre değil, şer'an sabit olmalıdır. Nâsihin sabit olduğu yol en az mensûh kadar sağlam olmalıdır.⁴⁴ Nesh ancak Hz. Peygamber veya sahabeden gelen sahih nakiller ile "âyet şunu neshetmiştir" şeklindeki rivayetlerle kabul edilebilir.⁴⁵ Ümmetin icmâsıyla Hz. Peygamber'den sonra nesh olmadığı kabul edilmiştir.⁴⁶ Bunlar içerisinde özellikle hükümlerin uzlaştırılması mümkün olmayacak şekilde zıt olması gerektiği şartı neshe karşı çıkanlar tarafından Kur'an'ın muhkem kılınması (Hûd 11/1), önünden ve arkasından batılın gelmeyeceği (el-Fussilet 41/42) ve Kur'an'da ihtilafın mümkün olmadığını (en-Nisâ 4/82) bildiren âyetler delil gösterilerek, nâsih ve mensûh âyetlerin anlam olarak tezat gösterilmesi eleştirilmiştir.⁴⁷ Kanaatimize göre burada işaret edilen tenakuz "anlam çatışması" değil hukuki bir terim olarak "hükümlerin çatışması" olsa gerektir. Yoksa bir Müslüman'ın Kur'an'da tenakuz olduğunu iddia etmesi beklenemez.

İbnü'l-Cevzî⁴⁸ ve Suyûtî⁴⁹ (ö. 911/1505) neshin varlığında icmâ olduğunu savunmuştur. Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ise cumhur ulemânın neshin vaki olduğu hususunda ittifak ettiğini ifade etmiştir.⁵⁰ Son dönem araştırmacılarından Subhî Salih⁵¹ ve Mustafa Zeyd⁵², Ebû Müslim el-İsfehânî'den önceki âlimlerin neshin gerçekleştiği konusunda ittifak ettiklerini bildirmiştir.

Ebû Müslim el-İsfehânî çeşitli deliller ileri sürerek neshin olmadığını savunmuştur. Râzî, İfêhânî'nin delillerini cumhur ulemânın bahsettiği neshin Kur'an âyetleri arasında değil, önceki ilahi kitapların Kur'an ile nesh edilmesi olduğu; Kur'an ile ilgili neshten maksadın Levh-i Mahfûz'dan semâya nakledilmesi olduğu; delil olarak gösterilen el-Bakara 2/106. âyetinin neshin varlığına değil, tam aksine olmadığına delil olarak gösterilmesi gerektiği şeklinde sıralamıştır.⁵³ İsfehânî'nin nesh ile ilgili bu düşünceleri tarihi süreç içerisinde çok fazla taraftar bulmamış olsa da son dönemde bu fikirlerin ilim çevrelerinde daha yaygın bir şekilde savunulduğu söylenebilir.⁵⁴

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 14. Geniş bilgi için bk. İdris Şengül, "Ulûmu'l-Kur'an Konusu Olarak Nâsih ve Mensûh", *Diyanet İlmî Dergi* 38/3 (Eylül 2002), 91-102.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muşaffâ*, 12-13; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 235-236.

⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 3: 81.

⁴⁶ İbnü'l-Feres el-Endelüsî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1: 191.

⁴⁷ Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, 24-25.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 13.

⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 3: 67.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3: 636.

⁵¹ Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'an* (b.y: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000), 262.

⁵² Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-kerim*, 2: 840.

⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3: 639.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2004), 339-352.

Diğer taraftan nesh meselesi, itikad ile ilgili bir husus olmayıp, tefsir ilminde bir sistem olması nedeniyle, reddedilmesinin küfrü gerektirmediğine dikkat çekilmiştir.⁵⁵ Aynı şekilde sonra gelen âyetlerin aynı bağlama sahip önceki âyetleri neshettiği düşüncesi Kur'an'a parçacı, yüzeysel, lafızcı ve rivayet merkezli yaklaşımın sonucu olduğu ifade edilerek; bu hususun Kur'an'ın muhkemliği, batıldan uzak olması ve ihtilaf barındırmaması ilkeleriyle çeliştiği savunulmuştur.⁵⁶

Neshin varlığını kabul eden âlimlerin görüşleri dört kısma ayrılabilir. Birincisin neshin varlığını savunanların ittifak ettikleri Kur'an'ın Kur'an ile neshedilmesidir. İkincisi cumhur ulemânın kabul ettiği Kur'an'ın sünnet ile neshedilmesidir. Bu da sadece mütevatir hadisin Kur'an'ı neshedebileceği ile âhâd hadisin de Kur'an'ı neshedebileceği düşüncesi olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Üçüncüsü sünnetin Kur'an ile neshedilmesidir. Aynı şekilde cumhurun kabul ettiği bu düşünceye daha önce sünnet ile sabit olan kıblenin âyet ile Kâbe'ye doğru değiştirilmesi örnek olarak verilmiştir. Dördüncüsü ise sünnetin sünneti neshetmesidir. Bu da mütevatirin mütevatiri neshetmesi, âhâdın âhâdı neshetmesi, âhâdın mütevatiri neshetmesi, ve mütevatirin âhâdı neshedilmesi olmak üzere dört kısma ayrılmıştır.⁵⁷

Kur'an'ın Kur'an'ı ve sünnetin sünneti neshettiğinde ittifak vardır. Kur'an'ın sünnet ile neshedilmesinde iki görüş vardır. Birincisi mütevatir haber ile yapılan nesihtir. İmâm-ı Şâfiî (ö. 204/820) bunu kabul etmezken, diğer üç mezhep imamı buna cevaz verir. İkincisi ise âhâd haber ile yapılan nesihtir. Burada kesinlik olmadığı için bu kategorideki haberler ile Kur'an'ın nesh edilmesi caiz görülmemiştir.⁵⁸

Kur'an'da üç çeşit neshin gerçekleştiği ifade edilmiştir. Birincisi tilaveti ve hükmü nesh edilenler. Buna Hz. Aişe'den nakledilen sütkardeşliği için on emzirme şartının daha önce Kur'an'da yer aldığı rivayeti⁵⁹ örnek verilmiştir. İkincisi hükmü baki ancak tilaveti neshedilen âyetlerdir. Buna örnek olarak recm âyeti⁶⁰ olduğu ifade edilen rivayet gösterilmiştir. Üçüncüsü ise hükmü neshedilmiş ancak tilaveti baki

⁵⁵ İsmail Cerrâhoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 125.

⁵⁶ Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*, 16-17; Talip Özdeş, "İslam'da Asıl Olan Savaş mı? Klasik Nesh Teorisi Bağlamında Bir Değerlendirme", *Arap-Türk Sosyal Bilimler Kongresi: Değişen Ortadoğuda Kültür ve Siyaset* (Ankara, 10-12 Aralık 2010), ed. Yasin Aktay v.dğr. (Ankara: SDE Yayınları, 2012), 239-253.

⁵⁷ Eş'ari, *Maqalâtul-İslâmiyyin*, 2: 359; Mennâü'l-Kattân, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 242-243; Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 2: 39.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 21-23; İbnü'l-Feres el-Endelûsî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1: 191; Suyûtî, *el-İtkân*, 3: 82.

⁵⁹ "ألا يحرم إلا عشر رَضَعَات" ibaresinin daha önce Kur'an'da âyet olarak yer aldığı bildirilmiştir. Bk. Hâris el-Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*, thk. Hüseyin Kuvvetli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398), 407; Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 2: 39.

⁶⁰ Bazı rivayetlere göre "النَّبِيَّ وَالشُّيْخَةَ إِذَا رَزَيْتَا فَارْجُوهُمَا أَلَيْتَهُ" ifadesi daha önce Kur'an'da bir âyet olarak yer alıyordu. Sünnet ile neshedildiği bildirilmiştir. Bk. Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1408), 312.

kalan âyetlerdir. Bununla ilgili pek çok örnek eserlerde zikredilmiştir.⁶¹ Nesh ile ilgili telif edilen eserlerde daha çok bu kapsama giren âyetler incelenmiştir.

Mensûh âyetlerin sayısı ile ilgili âlimler arasında bir ittifaktan söz etmek mümkün görünmemektedir.⁶² Suyûtî eserlerde zikredilen rakamları abartılı bulur. Söz konusu âyetleri yeniden incelediğini ve bu sayıyı yirmiye kadar düşürdüğünü belirtmiştir.⁶³ Şâh Veliyullâh ed-Dehlevî (ö. 1176/1762), Suyûtî'nin mensûh olduğunu bildirdiği âyetleri yeniden tahkik ettiğini ve bu sayıyı beş olarak belirlediğini ifade etmiştir.⁶⁴ Mustafa Zeyd, nesh ile ilgili telif edilen eserleri incelemesi sonucunda, 72 sûrede 293 âyetin mansûh olarak kabul edildiğini tespit etmiştir. Ancak yaptığı geniş araştırmalar neticesinde sadece 6 âyette 5 nesh vakiasının gerçekleştiğini savunmuştur.⁶⁵ Şâtıbî'ye (ö. 790/1388) göre âlimler arasında var olan bu ihtilafın nedeni, ilk dönem âlimlerinin şer'î bir hükmün sonradan nâzil olan başka bir hükümle kaldırılmasını nesh olarak kabul ettikleri gibi, mutlakın takyidi, 'ammın tahisisi, mübhem ve mücmelin beyanını da nesh olarak kabul etmeleridir.⁶⁶ Nesh ile ilgili bu genel açıklamalardan sonra Muhâsibî'nin konu ile ilgili bize intikal eden görüşleri analiz edilecektir.

2. MUHÂSİBÎ'NİN NESH ANLAYIŞI

Âyetlerdeki bilgilerin mahiyeti neshin imkânını ve sınırlarını belirleyen unsurlardan biridir. Burada öne çıkan husus bu bilgilerin mahiyetine göre haber, talep (rağbet), soru (istifham) veya inşa (emir veya nehiy) olmak üzere dört guruba ayrılmasıdır.⁶⁷ Anlam olarak ilk üç kategoriye giren âyetlerin neshedilmesi caiz görülmemiştir. Zira böyle bir durumda haberden dönülmüş olur ki bunun anlamı verilen haberin yalanlanmasıdır. Kur'an için böyle bir şey söz konusu olamayacağına göre İslam âlimleri haberi bilgilerin neshini kabul etmemiştir.⁶⁸ Bunun tek istisnası Râfızîlerdir.⁶⁹ Diğer taraftan haber bildiren âyetler salt haber ve emir veya nehy anlamında haber olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutulmuştur.⁷⁰ Burada amaç ha-

⁶¹ Ebü'l-Kasım el-Esbehâni, *İ'râbu'l-Kur'an* (Riyad: y.y., 1994), 49; İbnü'l-Cevzi, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 28-35; Suyûtî, *el-İtkân*, 3: 70-72; Zürcânî, *Menâhili'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 2: 214-215; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 244-246.

⁶² Geniş bilgi için bk. Ali Bakkal, "Kur'an'da Mensûh Âyetlerin Sayısı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996): 33-74; Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim'de Neshi İddia Edilen Âyetler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998): 353-371.

⁶³ Suyûtî, *el-İtkân*, 3: 71-77.

⁶⁴ Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzu'l-kebir*, trc. Selmân Hüseyin en-Nedvî (Kahire: Dâru's-Sahve, 1986), 93.

⁶⁵ Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-kerim*, 2: 848-849.

⁶⁶ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât* (Huber: Dâr İbn 'Affân, 1997), 3: 344. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzi, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 20.

⁶⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, ts.), 4: 71-72; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*; 3: 356-359.

⁶⁸ Mukâtîl b. Süleymân, *Tefsîru Mukatil*, thk. Abdullâh Mahmûd Şahâne (Beyrut: Dâru'l-İhyâ, 1423), 5: 178; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13: 518; Ebü İshak Ahmed es-Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebü Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 3: 367; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1: 390; Ebü Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 3: 482; Ebü'l-Kasım el-Esbehâni, *İ'râbu'l-Kur'an*, 49; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7: 105; Suyûtî, *el-İtkân*, 3: 68.

⁶⁹ Eş'arî, *Makalâtu'l-İslâmiyyin*, 2: 237.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzi, *el-Muşaffâ*, 12.

ber lafzında olduğu halde manası emir veya nehy olan âyetlerde neshin caiz olduğunu beyan edilmesidir.⁷¹

Muhâsibî, bu konuyu neshin caiz olup olmaması başlığıyla incelemiştir. Ona göre iki manada neshin caiz olması uygun değildir. Bunlardan birincisi Allah'ın zâtı ve sıfatı hakkında bilgi veren âyetler, ikincisi ise olan biten olaylar ile ilgili haber veren âyetlerdir. Bunlarda neshin olduğunu iddia etmek doğruluktan yalana, ciddiyetten ciddiyetsizliğe dönüş anlamına geleceğini ifade etmiştir. Böyle bir durumda başta söylenen söz daha sonra yalanlanarak geçersiz kılınmış olur. Verdiği haberdan dönmeyi, yalan ve zan ile hareket edenlerin işi olduğunu ifade eden Muhâsibî, bu durumu “Bir şeyi böyle gördüm ve böyle işittim” deyiş sonra “Size haber verdiğimi görmedim, işitmedim” demesine benzetir.⁷²

Kur'an'da haber bildiren bilgilerin neshedilmesi bedâ' olduğu gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Bedâ', sözlükte “göründükten sonra ortaya çıkma” veya “önceden olmayan bir görüşün yeni ortaya çıkması” anlamındadır.⁷³ Buna göre bedâ' önceden bilinmeyen bir durumun yeniden öğrenilmesi anlamında olması nedeniyle Allah için düşünülemez.⁷⁴ Allah'ın ilminin sınırsız olduğu ve hiçbir şeyin O'na gizli kalmayacağı pek çok âyette zikredilmiştir. Allah'ın ilminin ezel ve ebed olduğu hakikati karşısında âyetlerde bedâ' düşüncesi kesin bir şekilde ret edilmiştir.

İbnü'l-Cevzî, nesih ve bedâ' arasında iki temel farkın olduğuna dikkatleri çekmiştir. Birincisi nesh, mükellefe emredilen ibadetin değiştirilmesi olup, teklif edilen ilk emrin ifâ amacının hâsıl olduğunu âmir (Allah) bilir ve daha sonra onu neshederek kaldırır. Bedâ' ise eski ilimle bağlantı olmaksızın yeni bir şeyin irade edilmesidir. Bu yönü ile bedâ' bir önceki durumdan tamamen dönmeyi ifade eder. İkincisi ise neshin sebebi tabi olunan ilk emrin fasit olması değildir. Bedâ' ise tabi olunan ilk emirde ifsat olduğunu gösterir. Örneğin yapılması istenilen bir işin emredilip, daha sonra amacın bu emirle hâsıl olmadığı anlaşıldığında ondan dönülmesidir. Bu durumda ilk ve son emirde ilmin noksanlığına işaret eden bir kusur vardır. Hakikat ki Allah bunlardan münezzehtir.⁷⁵

Haber bildiren âyetlerde neshe cevaz veren tek firkanın Râfıziler olduğuna yukarıda işaret edildi. Râfıziler'in ilk temsilcileri haber bildiren âyetlerde er-Ra'd 13/39. âyetini delil göstererek neshin caiz olduğunu öne sürdüler. Hatta Allah sonradan değiştirir (ibdâ') diye Hz. Ali'nin gaybten haber vermediğini iddia edenleri olmuştur.⁷⁶ Onlarda çoğunluğun görüşü bu yönde olmakla birlikte az bir kısmı tekzip ifade etmesi nedeniyle haber bildiren âyetlerde neshin olmadığını kabul etmişlerdir.⁷⁷

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 20.

⁷² Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*, 333.

⁷³ İsfehâni, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, 123.

⁷⁴ İbn Âtiyye *el-Endelüsî, Muħarreru'l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beirut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1422), 1: 190.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, 15. Ayrıca bk. İbnü'l-Feres *el-Endelüsî, Ahkâmü'l-Kur'an*, 1: 91.

⁷⁶ İbnü'l-Feres *el-Endelüsî, Ahkâmü'l-Kur'an*, 90.

⁷⁷ Eş'ari, *Maķalâtu'l-İslâmiyyîn*, 2: 259.

Muhâsibî, Allah'ın verdiği haberlerde tenasühe cevaz veren Râfızîleri sert bir şekilde eleştirmiştir. Ona göre haberde neshin kabul edilmesi, Kur'ân'da hakkında bilgi verilen önceki peygamberler, cennet-cehennem ahvali ve gayb âlemini ilgilendiren diğer hususların yalan çıkması sonucunu doğurur. Önce irade edilen bir haberin daha sonra değiştirilmesi, kendi sözünden dönülmesi demektir. Bedânın yalan veya cehaletten kaynaklandığı bilindiğine göre, Allah'a böyle bir şey isnat edilmesi dinden çıkmaya götüren bir düşünce olduğu ifade edilmiştir.⁷⁸

Muhâsibî, Ehl-i Sünnet'ten bir fırka saydığı Haşviyyelerin⁷⁹ Râfızîler gibi haber bildiren âyetleri neshettikleri bilgisini vermiştir. Ancak onların bunu kasıtlı yapmadıklarını, bilgisizliklerinden dolayı sahih manaya ulaşamadıkları için bu düşüncede olduklarını ifade etmiştir.⁸⁰ Konu ile ilgili olarak Kelbî'nin⁸¹ (ö. 204/819) mensûh saydığı âyeti örnek vermiştir. Buna göre Kelbî, "Siz ve Allah'tan başka kulluk ettikleriniz cehennem odunusunuz" (el-Enbiyâ 21/98) âyetinin "Kendileri için tarafımızdan en güzel mükâfat hazırlanmış olanlar var ya; işte onlar cehennemden uzaklaştırılmışlardır" (el-Enbiyâ 21/101) âyeti ile neshedildiğini savunmuştur. Ona göre önceki âyette şirk koşanlar ile birlikte ilah edindikleri nesne veya şahısların cehenneme gireceği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu durumda Hz. İsa, Üzeyir gibi peygamberlerin bu âyetin kapsamına girdiğini, ancak sonrasında nâzil olan âyetin bunların cehennemden uzaklaştırıldıklarını bildirerek, önceki âyetin neshedildiğini savunmuştur.⁸² Muhâsibî, Allah'ın peygamberleri ile ilgili böyle bir tasarrufta bulunacağına inanılmasına karşı çıkarak, burada 'âm değil hâs bir haberin varid olduğunu er-Ra'd 13/6. âyetini delil göstererek izah etmiştir.⁸³ Ayrıca bundan önce nazil olan âyetlerde Hz. İsa ve Üzeyir'in övüldüklerini hatırlatarak, söz konusu âyette nesh olduğu düşüncesi Allah'ın daha önce haber verdiği bu hususların yalanlanması sonucunu doğurduğunu hatırlatmıştır. Âyetler için böyle bir şeyin mevzubahis olmadığı akliselim herkesin kabul ettiği bir husus olduğunu ifade etmiştir.

Muhâsibî'nin neshin sadece emir ve nehiy bildiren hükümlerde vaki olduğu şeklindeki düşüncesi ve buna muhalif olan fırkaları eleştirmesi yukarıda ifade edildi. Şimdi cevabı aranması gereken soru Muhâsibî'ye göre neshin mahiyetidir. O, neshi şöyle açıklamaktadır:

⁷⁸ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânihi*, 334.

⁷⁹ Haşviyye: "h ş v" kökünden türeyen süzcüğe nisbet ekinin eklenmesiyle oluşturulan haşviyye kelimesi "bir eşyanın içini dolduran nesne; gereksiz ve lüzumsuz söz" anlamına gelir. İstilahi anlamı ise "dini konularda akıl yürütmeyi reddedip sadece nakle itibar eden ve özellikle ulûhiyyet meselelerinde naslar arasında bağlantı kuramarak teşbih ve tescime kadar varan telakkileri benimseyen kimseler" olarak tanımlanmıştır. Bk. Metin Yurdagür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 426-427. Tarihi süreçte haşviyye tabiri farklı gruplar için kullanılmıştır. İbn Teymiyye'ye göre bu kavramın sistematik bir düşünce yapısına sahip bir grubu ifade etmekten ziyade, cahil ve avam manasında kullanılmıştır. Muhtemelen yazarın bu grubu ehl-i sünnetten saymasının nedeni bu olsa gerektir.

⁸⁰ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânihi*, 356.

⁸¹ Muhammed b. Sâib el-Kelbî'den gelen hadis ve tefsir rivayetleri güvenilir bulunmamıştır. Bk. İsmail Cerrahoğlu, "Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 205-206.

⁸² Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânihi*, 357.

⁸³ Muhâsibî'ye göre "Rabbin, insanların zulümlerine rağmen bağışlama sahibidir" (Ra'd 13/6) ifadesinin diğer âyetlerde geçen beyanlar ile tahsis edildiğini, yani tevbe etmeyen inkârcıları kapsamadığını ifade etmiştir. Bk. Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânihi*, 357.

Nâsîh ve mensûh sadece emir ve nehiy veya had ve ceza bildiren dünyevi ahkâmlarda olur. Tüm bunlarda Allah, bir şeyi sonradan öğrenme, ilmi fayda, haberin neshedilmesi sûretiyle doğruluktan (yalana) dönüş veya yalandan doğruluğa dönüşten münezzehtir. Ancak Allah bir emir veya hükmü muayyen bir vakte bağlı olarak irade eder. Bu vakit bittikten sonra da bunun terkini ister. Allah ilk fiili ve onun yerine ikame edeceği fiili de ezelde irade eder. Fakat nesh emredilen şeyde ve o emirle ilgili hükümdedir. Allah ilk ve son emri de ezelde irade etmiştir. Bir bedâ' veya haberin neshi sebebiyle ilk emri ikincisi ile değiştirme yoktur. Ancak Allah emredilen şeyi başka bir emredilen ile nesheder. İkisinde de emredilen şey başka bir emir ile değiştirilmiş olur. İki de onun kelamı olup, son gelen daha doğru ve hakkaniyetli olduğu gerekçesiyle ilk sözden dönülmüş olmaz. Kulların maslahatına binaen, bir hikmet üzere irada olunan her fiile emredildikleri vakitte teslim olunması istenir.⁸⁴

Muhâsibî, verdiği çeşitli örneklerle nesh olayının mantiki izahını yapmaya çalışır. Bir kişinin kölesine tarlasında çalışmasını emretmesini örnek verir. Ona göre efendisi bu emri verirken önce tarlasında çalışmasını, hasat zamanı bittikten sonra evine gitmesini istediği açıktır. İki emir de (çalışması ve iş bittikten sonra evine dönmesi) başlangıçta murat edilmiştir. Bunun dışında Muhâsibî, bir kişinin kölesine onunla birlikte köye gelmesini söyleyip, daha sonra evine dönmesini istemesi; ayın sonuna kadar bir işi yapmasını isteyip, daha sonra başka bir işi yapmasını istemesini örnek vermiştir. Bu örneklerde yalan, bedâ ve cehalet kimsenin aklına gelmezken; işlerin zahir ve batınını bilen Allah için böyle bir şeyin düşünülmesini izah edilemez bulur.

Muhâsibî, neshi Kur'ân'dan verdiği çeşitli örnekler ile izah etmeye çalışır. Bu örneklerden biri Allah'ın Hz. İbrahim'den oğlunu kurban etmesini istemesidir. Ona göre Allah Hz. İbrahim'e oğlunu kurban etmesine kast etmesini istedi. Bunun üzerine Hz. İbrahim, Allah'tan gelen bu emri sabır ve teslimiyetle karşılayıp, oğlunu yere yatırarak boğazına bıçağı dayadı. Aynı şekilde oğlu da Allah rızası için bu emre boyun eğdi. Buraya kadar anlatılanlar Allah'ın ilk hükmünü teşkil etmektedir. Daha sonra gelen bir emirle oğluna bir koç bedel oldu. Bu da ikinci hükmü yani nâsîh emri oluşturur. İki de Allah'ın iradesi olarak farklı vakitlerde meydana gelir. Eğer Allah, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesini isteseydi muhakkak bunu yapardı. Çünkü Allah'ın irade ettiği bir şey tamamlanır.⁸⁵

Muhâsibî neshi açıklarken üzerinde durduğu temel husus hükmün belli bir süreye bağlı olarak geçerli kılınmasıdır. Önce Beytü'l-Makdis'e dönüp namaz kılınması, daha sonra ise Kâbe'ye dönülmesinin emredilmesi örneğinde olduğu gibi, Allah bir vakte kadar ilk hükme icab etmesini ister. Daha sonra başka bir zamanda ilk hükmü terk etmesini isteyerek, onu ikinci bir hükümle değiştirir.⁸⁶ Kısacası nesh, bir vakte kadar bir şeyi emredip, bu vakit bittikten sonra bedâ' ve cehl olmandan yerine başkasını ikame ederek ilkinin terk edilmesini istemesinden ibarettir.⁸⁷

⁸⁴ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih*, 359-360.

⁸⁵ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih*, 360.

⁸⁶ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih*, 361.

⁸⁷ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih*, 362.

Muhâsibî'ye göre hükmün mensûh olduğunu öğrendikten sonra vacip olduğunu söylemek caiz değildir. Aynı şekilde mübdilün bih olan nâsîh âyetin vacip olmadığını söylemek de caiz değildir. Allah Beytü'l-Makdis'e yönelip namaz kılmayı iptal etti denilmesinde bir sakınca yokken, Allah sözünü değiştirdi denilmesi de caiz değildir. Çünkü Allah'ın kelamı batıl olmakla itham edilmiş olur.⁸⁸ Ona göre tüm bunlar kişiyi dinden çıkaran düşüncelerdir.

3. MUHÂSİBÎ'NİN MU'TEZİLE DÜŞÜNCELERİNİ NESH KAPSAMINDA ELEŞTİRMESİ

Muhâsibî'nin nesh konusunda eleştirdiği fırkalardan birisi de Mu'teziledir. Neshin emir ve nehy bildiren inşa âyetlerinde olduğu hususunda Mu'tezile ile aynı çizgide olduklarını hatırlatan Muhâsibî, Kur'an'da neshin varlığını delil göstererek onun mahlûk olduğunu iddia etmelerini eleştirmiştir. Muhâsibî, Mu'tezilenin nehs ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder:

Nesh, Allah'ın kelamını başka bir kelim ile tebdil etmesidir. Zira Allah'ın zatı ile kâim olan kelimde tebdil olması muhaldir. Tebdil ancak mahlûk olan kelimde meydana gelebilir. Zaten nesh ilk kelimde (Allah'ın zatı ile kâim olan kelim) değil, mahlûk olan kelimde (Kur'an) meydana gelir. Bu ise Kur'an'ın mahlûk olduğunun göstergesidir.⁸⁹

Muhâsibî, Allah'ın kelamını başka bir kelim ile neshetmediğini; emrini başka bir emirle neshettiğini söyleyerek Mu'tezile'nin nesh ile ilgili yorumunda hataya düştüğünü ifade etmiştir. Nâsîh ve mensûhun, farklı vakitlerde yerine getirilmesi gereken Allah'ın kelamı olduğunu ve ikisinin Allah'ın kelamı olması bakımından birbirinden farklı olmadığını söyleyerek, Mu'tezile'nin tezine karşı çıkar. Dolayısıyla Allah, kullarına bir kelim ile bir iş yapmasını emredip, daha sonra başka bir kelim ile yapmamasını emretmemiştir. Ancak Allah onlara bir iş yapmasını emretmiş, kendi bildiği bir maslahat ile bu işi tebdil etmiştir. Muhâsibî, Allah'ın kelamının başka bir kelim ile tebdil edilmediğine "O'nun kelimelerini değiştirecek hiç kimse yoktur" (el-Kehf 18/27) âyetini delil göstermiştir.⁹⁰

Bu konuya ilgili olarak verdiği örnekte münafıkların Müslümanlar ile birlikte Hayber gazvesine çıkamayacakları "De ki: 'Bizimle asla gelmeyeceksiniz. Allah önceden böyle buyurmuştur" (el-Feth 48/15) âyetiyle haber verildiğini hatırlatan Muhâsibî, buradaki ifade tarzına dikkatleri çekmiştir. Hz. Peygamber, münafıkların sefere katılmasını "Allah size çıkmanızı haram kıldı" ifadesiyle değil de, "onların asla çıkmayacakları" şeklinde haber vermiştir. Eğer münafıklar çıkmış olsalardı Allah'ın kelamı tekzib edilmiş olurdu. Zaten aynı âyette geçen "Allah'ın sözünü değiştirmek isterler" ifadesi amaçlarının Allah'ın kelamını tebdil etmek olduğu beyan edilmiştir. Muhâsibî bu âyeti örnek göstererek tebdilin Allah'ın kelamında değil, farzının başka bir farz ile tebdil edilmesinde olduğunu savunmuştur.⁹¹

⁸⁸ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*, 367.

⁸⁹ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*, 364.

⁹⁰ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*, 364.

⁹¹ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*, 365.

Yukarıda ifade edildiği gibi neshe dayanak olarak kabul edilen el-Bakara 2/106. âyetinde geçen “Onun yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz” ifadesi Kur’ân’ın mahlûk olduğuna delil olarak gösterilmiştir.

Muhâsibî bu te’vili isabetsiz bulur. Ona göre bu ifade “emredilenden daha hayırlı” anlamındadır. Yani “sizin için daha geniş ve daha rahat veya onun gibidir” denilmek istenmektedir.⁹² Yoksa Allah’ın kelimeleri arasında üstünlük bakımından derecelendirme yapılması, karşılaştırma yapılan âyetlerden birisini daha noksan olduğunu iddia etmek olur ki bunun caiz olmadığı ifade edilmiştir.⁹³ Âyette geçen bu ifade ile ilgili olarak Hasen el Basrî (ö. 110/728) “o ikinci vakitte size ilk vakitten daha hayırlıdır veya onun gibidir”⁹⁴ açıklamasını yaparken, Zemahşerî de “Nâsihin mensûhtan daha hayırlı olduğu anlamında değil, hayra delalet eder” şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmuştur.⁹⁵

Muhâsibî’nin Mu‘tezilenin iddialarına karşı dile getirdiği başka bir delil de mensûh olan kelamın (âyetin) hükmünün uygulanmaması dışında diğer âyetlerden bir farkı olmamasıdır. Mensûh âyetin Allah’ın kelamı olması nedeniyle Kur’ân’ın bir parçası olduğuna iman edilmesi gerektiğini, inkârının ise küfür olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde onu muhafaza edip, Kur’ân’dan sakıt edilmemesi gerekir. Çünkü sakıt olan âyetin kendisi değil farzıyettir. Mensûhun nâsihten farkı hüküm bildirmemesidir.⁹⁶

4. MUHÂSİBÎ’YE GÖRE NESHİN KISIMLARI

Nesh ile ilgili kategorik ayrımlara yukarıda işaret edildi. Muhâsibî’nin yaşadığı hicri üçüncü yüzyılda nesh konusu çeşitli yönleri ile tartışılmaya devam ediliyordu. Sonraki süreçte sınırların daha net çizgilerle belirginleştiği söylenebilir. Üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de neshin niteliğine göre sınıflandırılmasıdır. Nesh konusu doğrudan hükümleri ilgilendirdiği için sınıflandırmalar daha çok bu çerçevede yapılmıştır. Muhâsibî hükümlerde neshi on beş kısımda ele almıştır. Böylece neshe konu olan tüm âyetlerin bu sınıflandırma çerçevesinde ilgili kısımda ele alındığı görülmektedir. Muhâsibî’nin neshi sınıflandırması aşağıdaki gibidir:

1. Kur’ân’da yazılışı kaldırıldığı halde, hafızalarda kaldırılmayan ve hükmü sünnet ile sabit olan âyetler. Bu kategorideki bilgiler daha çok âhâd haberlere dayandırılmıştır. Özellikle resmi Mushaf belirlenmeden önce bazı sahabeinin mushaflarında yer aldığı rivayet edilen âyetler örnek verilmiştir (bk. Tablo 1). 2. Hükmü başka bir ayetle kaldırılan, ancak mushafta yer alan ayetler. Bu âyet grupları ile aşağıda izah edilecek olan 13. gruptaki âyetler benzerdir (bk. Tablo 2). 3. Yazılışı mushaftan ve hıfzı kalpten kaldırılan, aynı zamanda hükmü de iptal edilen ayetler. Bu kapsamdaki nesih bilgisi bazı sahabeden nakledilen rivayetlere dayanır. Bu rivayetlerde mahi-

⁹² Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur’ân ve me’ânih*, 368.

⁹³ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur’ân ve me’ânih*, 369.

⁹⁴ Ebü'l-Kasım el-Esbehânî, *İ'râbu'l-Kur’ân*, 50.

⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 176.

⁹⁶ Muhâsibî, *Kitâbu fehmi'l-Kur’ân ve me’ânih*, 366.

yeti hatırlanmayan ancak varlığından söz edilen sûre ve âyetlerden bahsedilmiştir (bk. Tablo 3). 4. Yazılışı Mushaftan kaldırılan, kalpte ezberi baki kalan ancak hükümü kaldırılan âyetlerdir. Burada nitelikleri zikredilen âyetler hükümlerinin kaldırılması dışında yukarıda 1. maddede anlatılanlar ile benzer özellik taşımaktadır (bk. Tablo 4). 5. Bağlı olduğu illet ortadan kalktığı için hükmü kaldırılan âyetler. Söz konusu bu âyetlerin hükümleri doğrudan ilk muhatabı ilgilendirmesi ve hükümlerin binâ edildiği illetin ortadan kalkmış olması nedeniyle âyetlerin neshedildiği ifade edilmiştir (bk. Tablo 5). 6. Hz. Peygamber'in bir fiil veya emrinin âyet ile neshedilip hükmünün Kur'an'da sabit kalması. Bu nesh örnekleri sonraki süreçte hadisin Kur'an ile neshedilmesi başlığı altında incelenmiştir (bk. Tablo 6). 7. İki ayetten birisinin diğerini neshetmesi ihtilafı olanlar ve hükmü ile amel edilmesi konusunda kat'i bir icma olmayıp ihtiyaten kabul edilen âyetler (bk. Tablo 7). 8. İki ayetten birisinin diğerini neshetmesi ihtilafı olanlar ve âyetlerdeki hükmün farklı manalarda sabit olduğu hususunda icmâ edilen âyetler (bk. Tablo 8). 9. Sahabenin iki âyetin birbirini neshetmesi ve hükmünün sabit kalmasında ihtilaf ettiği, sonra tabiinlerden oluşan âlimlerin bu iki âyetten birinin diğerini neshettiğine ve bazı hükümleri değiştirdiğine icma ettiği âyetlerdir (bk. Tablo 9). 10. Âlimler önce nesh edildiğine icma edip, sonra hükmünün ne olduğu hususunda ihtilafa düştüler. Bunun üzerine onun vacip olduğuna ve öncekinin neshedildiğine icmâ edip, bundan başkasını neshedip etmediği hususunda ihtilaf ettikleri âyetler (bk. Tablo 10). 11. Sahabenin ilk başlarda iki âyetten birinin diğerini neshettiği hususunda ihtilaf ettiği ayetler, sonra âlimlerin ilk âyetin muhkem olduğuna icmâ ettikleri âyetler (bk. Tablo 11). 12. Bir âyetin başı ile sonu arasında nesh olup olmadığı ile ilgili ihtilaf edilmesi ve ümmetin iki görüşten birine icmâ etmediği âyetler (bk. Tablo 12). 13. Nâsih ve mensûhuna ümmetin icma ettiği âyetlerdir. (bk. Tablo 13). 14. Mensûh mu yoksa âmmin tahsisi mi olduğu hususunda ihtilaf edilen ayetler. (bk. Tablo 14). 15. Mensûh olduğu ihtilafı olan ayetler, isabetli düşününlere göre Kitap ve Sünnet açısından bu kısım âyetlerin neshi caiz değildir. (bk. Tablo 15).

SONUÇ

Nesh meselesi ile ilgili akla gelen ilk husus Kur'an'da neshin varlığı problemidir. Bu soru günümüzde de oldukça günceldir. Neshin varlığını kabul edip, bunu teyit etmek için akli ve nakli çeşitli deliller öne sürenler olduğu gibi aynı sâiklerle Allah'ın kelimasında neshin mümkün olmadığını savunanların sayısı da az değildir. Muhâsibî eserinde nesh konusunu çeşitli yönleri ile ayrıntılı bir şekilde incelediği halde, Kur'an'da neshin varlığı meselesine değinmemesi manidardır. Eserin dili oldukça sert ve muarızlarına reddiye mahiyetinde olduğu halde, genel anlamda neshi kabul etmeyen herhangi bir düşünceye yer vermemesi, eserin kaleme alındığı hicri üçüncü yüzyılın ilk yarısına kadar neshi inkâr eden herhangi bir fikri akımın olmadığı kanaati hâsıl olmaktadır.

Muhâsibî'nin nesh konusunda eleştirdiği husus sonraki dönemlerden, özellikle modern dönemden oldukça farklı hatta tam aksi yöndedir. Eleştirilere konu olan

husus neshin kabul edilmemesi değil tam aksine nesh çerçevesinin geniş tutulmasıdır. Örneğin haber bildiren âyetlerin neshine cevaz veren Haşviyye'yi din dışı ilan edecek kadar bu konuda tavizsiz bir söylem içerisindedir. Aslında Muhâsibî'nin kaygısı, haberlerde nesh iddiasıyla bir bakıma Allah'ın "ilim" sıfatına halel getirilmesidir. Bu yönü ile nesh konusu ittikadi düşünceyi ilgilendiren bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhâsibî'nin bu konudaki düşünceleri yeni oluşmaya başlayan Ehl-i Sünnet çizgisinin belirgin izlerini taşımaktadır.

Muhâsibî, mensûh âyetin hükmünü terki edip, nâsîh âyetin hükmüne tabi olmayı dinî bir zorunluluk olarak görür. Bu anlamda hüküm ifade etmesi bakımından nesh konusu fikhın temel meselelerinden biri olduğu söylenebilir. Muhâsibî'nin kategorilere ayırarak incelediği hükümlerin, neshin tüm çeşitlerini ihtiva ettiği görülmektedir. Kur'ân'ın Kur'ân'ı, Kur'ân'ın sünneti ve sünnetin Kur'ân'ı neshettiğini gösteren örneklerin sıralanması, Muhâsibî'nin bu kapsamdaki neshlere cevaz verdiğini göstermektedir. Bu noktada Kur'ân ve sünnetin birbirini neshetme konusunda İmâm-ı Şâfiî'den farklı düşündüğü ve cumhur ulemânın çizgisinde olduğu söylenebilir.

Eserde yer alan veriler incelendiğinde mensûh âyetlerin sayısı ile ilgili kesin bir rakamdan söz etmek oldukça zor görünmektedir. Bunun nedeni aktarılan bazı rivayetlerin ihtilâflı olmasıdır. Bazı nesh örneklerinde ümmetin icmâsından söz edilirken, bazılarında icmânın oluşmadığı ifade edilmiştir.

Muhâsibî'nin nesh anlayışının temelinde bazı hükümlerin belli bir zamana bağlı olarak sübutu yer alır. Buna göre nesh, bir zamanda sabit olan bir hükmün şâri' tarafından kulların maslahatı gereği, başka bir zamanda başka bir hükümle değiştirilmesidir. Bu yönü ile değişim zamana bağlı olarak muhatabın fiillerindedir. Nesh, haber bildiren âyetlerde değil, emir veya nehiy bildiren hükümlerde olduğu için, verilen haberden dönmeyi ifade eden bedâ' nesh için söz konusu değildir. *V'allâhu a'lem.*

TABLULAR

Tablo 1	Kur'ân'da yazılışı kaldırıldığı halde, hafızalarda kaldırılmayan ve hükmü sünnet ile sabit olanlar
Hiz. Ömer'den nakledilen rivayete göre Mushafta yazılışı kaldırılan recm âyetidir. Recmin hükmü sünnet ile sabit olmuştur.	السَّيِّحِ وَالشَّيْحَةِ إِذَا رَنَيْتَا فَاَرْجُمُوهُمَا الْبَتَّةَ
Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) nakledilen rivayete göre neshedilinceye kadar bu âyet okunuyordu.	أَنْ بَلَّغُوا إِخْوَانَنَا أَنَا قَدْ لَقِينَا رَبَّنَا فَرَضِي عَنَّا وَرَضِينَا عَنْهُ
Bu örnek de buna benzer nesihtir.	إِنَّا أَنْزَلْنَا هَذَا الْمَالَ لِإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ
Mushaflar tek mushaf haline getirilmeden	إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى الصَّفِّ الْأَوَّلِ

önce Hz. Aişe Mushaf'ında Ahzab 33/56. âyetten sonra bu ifade yer aldığı rivayet edilmiştir.	
Rivayete göre bu ifadeler neshedilmeden önce Mushaf'ta yer alırdı.	لَا تَرْغَبُوا عَنْ آبَائِكُمْ فَإِنَّهُ كَفَرَ بِكُمْ أَنْ تَرْغَبُوا عَنْ آبَائِكُمْ
Ubey b. Ka'b mushafında yer alan Ahzab 33/6. âyetinde yer alan "Ve hüve ebbün lehüm" ifadesi neshedilmiştir.	النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَهُوَ آبُ لَهُمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ
Ubey b. Ka'b mushafında yer alan ve daha sonra sünnetle sabit olan kunut duasıdır.	اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْتَعِينُكَ وَنَسْتَعِيدُكَ وَنَسْتَغْفِرُكَ
Ubey b. Ka'b mushafında yer aldığı rivayet edilmiştir.	وَلَوْ أَنَّ لِابْنِ آدَمَ وَوَادِيَيْنِ مِنْ مَالٍ لَابْتِغَا إِلَيْهِمَا ثَالِثًا
Ubey b. Ka'b mushafında Bakara 2/237. âyetine "şalatü'l-'asr" ibaresi ekliydi.	حَافِظُوا عَلَيَّ الصَّلَاةِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ صَلَاةَ الْعَصْرِ
Hz. Aişe mushafında yer aldığı rivayet edilmiştir.	وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ كَمَا جَاهَدْتُمْ أَوْلَىٰ
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ḳur'ân ve me'ânih</i> , 397-403.	

Tablo 2	Hükmü başka bir âyet ile kaldırılır, hükmü kaldırılan âyet mushafta yer alır
Mensûh	Nâsîh
(el-Bakara 2/240) وَصِيَّةٌ لِّأَزْوَاجِهِمْ مِمَّا عَرَسَ إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ	(en-Nisâ 4/89) وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَقَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ أَذْنٌ لِلَّذِينَ (el-Hac 22/39) يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا
(el-Enfâl 8/65) إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ	
(en-Nisâ 4/15) فَأَمْسُكُوهُمْ فِي الْبُيُوتِ	
(el-Bakara 2/228) ثَلَاثَةٌ قُرُوءٌ	
(et-Talak 65/4) وَأَوْلَاتِ الْأَحْمَالِ أَجْلَهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ	
(el-Bakara 2/180) إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ	
(et-Tûr 52/45) فَذَرَهُمْ	
(ez-Zuhrûf 43/86) فَاصْفَحْ عَنْهُمْ	
(el-Îsrâ 17/54; eş-Şûrâ 42/48) فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا	
(el-Gaşiye 88/22) لَسْتُ عَلَيْهِمْ بِمُصِيطِرٍ	
(en-Nisâ 4/90) فَإِنْ اعْتَرَفْتُمْ بِمَا كُفَرْتُمْ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا	
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ḳur'ân ve me'ânih</i> , 403-404.	

Tablo 3	Yazılışı mushaftan ve hıfzı kalpten kaldırılanlar, aynı zamanda hükmü de kaldırılmıştır
Kaynak	Hakkında Bilgi
Übey b. Ka'b	"Ahzab sûresi Bakara sûresi kadardı."
Ebû Mûsâ el-Eş'arî	"Tevbe sûresi gibi bir sûre indirildi, daha sonra kaldırıldı."
Ebû Ümâme	"Bir adam bir sûre ezberlemişti, gece onu okumaya kalkıp okumak istediğinde okuyamadı. Başka bir adam aynı sureyi okumak istediğinde o da okuyamadı. Bunun üzerine Hz. Peygamber: 'O (sûre) dün gece neshedildi' dedi."
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih</i> , 404-407.	

Tablo 4	Yazılışı Mushaftan kaldırılan, kalpte ezberi baki kalan ancak hükmü kaldırılanlar
Mensûh	Nâsîh
ألا يحرم إلا عشر رَضَعَات	Sünnet
النَّبِيِّ أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ (وَهُوَ أَبُ لُهُمْ) وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ	(el-Ahzâb 33/40) مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih</i> , 407-408.	

Tablo 5	Bağlı olduğu illet ortadan kalktığı için hükmü kaldırılanlar
(el-Mümtehine 60/11) وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعَلَّاقِبْتُمْ	Müslümanlar ile Mekkeliler arasında yapılan anlaşma gereği inkârcılardan mü'minlere bir kadın sığındığında Hz. Peygamber kadının kocasına, ödediği mihri verirdi.
(el-Mümtehine 60/10) إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مِهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ	Bu hüküm Mekke inkârcılar ile yapılan anlaşma gereğidir. Mekke fethedildikten sonra bu hüküm ortadan kalktı.
اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ اللَّهُ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ لَهُمْ (et-Tevbe 9/80) سِوَاءَ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ (el-Münâfikûn 63/6)	Hz. Peygamber'in zahiren mü'min görünüp küfürlerini gizleyen kimseler için et-Tevbe 9/80. âyeti gereği belli bir vakitte istiğfar etmesine izin verilirken, el-Münâfikûn 63/6. âyeti nazil olduğunda Hz. Peygamber'in onlar için istiğfar etmesi yasaklanmıştır. Hz. Peygamber'den sonra böyle bir şey hiç kimse için caiz değildir. Kimin kalbinde nifak olduğunu bilmediğimiz için bu hüküm bizim için geçerli değildir.
الْمِ أَحْسَبُ النَّاسِ أَنْ يَبْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ	Medine'de bulunan Müslümanlar hicret âyeti gereği Mekke'deki Müslümanların hic-

<p>(el-Ankebût 29/1-2) ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا قُتِلُوا (en-Nahl 16/110)</p>	<p>ret etmeleri için haber gönderdiler. Bunun üzerine hazırlanıp yola koyuldular. Fakat Mekkeli müşrikler onları yakalayıp geri çevirdi. Daha sonra el-Ankebût 29/1-2. âyetleri nazil oldu. Müslümanlar bu âyet gereği tekrar hicret etmek için yola koyuldular, müşrikler onların bir kısmını öldürdü, bir kısmı ise kurtuldu. Bu durum üzerine en-Nahl 16/110. âyeti nazil oldu. Hicret hükmü artık geçerli değildir.</p>
<p>Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ḳur'ân ve me'ânih</i>, 408-413.</p>	

Tablo 6	Hz. Peygamber'in bir fiil veya emrinin âyet ile neshedilip hükmünün Kur'ân'da sabit kalması	
Mensûh (Hz. Peygamber uygulaması)	Nâsîh	
Beytül-Makdis'e yönelik namaz kılınması	(el-Bakara 2/144) فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ	
Amcası için istiğfar etmesi	(et-Tevbe 9/114) مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ	
Farz namazlarda konuşma	(Bakara 2/238) وَقَوْمُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ	
Ramazan ayında yattıktan sonra yeme-içmenin yasak olması	وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ (el-Bakara 2/187)	
Müslümanların birbirlerini namaza çağırmaları	(el-Mâide 5/58) وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ (Abdullah b. Zeyd el-Ensârî'nin rüyasında gördüğü ezanın âyet ile teyit edilmesi)	
<p>Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ḳur'ân ve me'ânih</i>, 413-415.</p>		

Tablo 7	İki ayetten birisinin diğerini neshetmesi ihtilafı olanlar ve hükmü ile amel edilmesi konusunda kat'i bir icma olmayıp ihtiyaten kabul edilenler	
Nâsîh/Mensûh	Nâsîh/Mensûh	
(en-Nisâ 4/23) وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا	(en-Nisâ 4/24) إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ	
(el-En'âm 6/68) وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا	وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا سَمِعْتُمْ آيَاتَ اللَّهِ يَكْفُرُ بِهَا (en-Nisâ 4/140)	
Bu âyet ile mut'a nikâhının neshedildiği rivayet edilmiştir.	وَإِنْ طَلَقْتُمْوهنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُمَسَّوهنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ (el-Bakara 2/237)	

(el-Bakara 2/241) وللمطلقات مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ	(el-Bakara 2/237) فَانصَفْ مَا فَرَضْتُمْ
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih</i> , 415-419.	

Tablo 8	İki ayetten birisinin diğerini neshetmesi ihtilafı olanlar ve âyetlerdeki hükmün farklı manalarda sabit olduğu hususunda icmâ edilenler
Mensûh	Nâsîh
(el-Bakara 2/228) والمطلقات (el-Bakara 2/228) وَيَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَاللَّائِي يَنْسَنَ مِنَ الْمَجْبُوضِ مِنَ اللَّائِي لَمْ يَحْضُنَّ... نِسَائِكُمْ (et-Talâk 65/4)	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ مِنْ عِدَّةٍ (el-Ahzâb 33/49) أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ تَعْتَدُونَهَا (Mücâhid kendileri ile ilişkide bulunulmamış olan kadınların iddetinin el-Ahzâb 33/49. âyetiyle neshedildiğini söyledi. Hasen de et-Talâk 65/4. âyetinde bildirilen iki kısım kadının (hayızdan kesilmiş olan ve hayız görmeyen) iddetinin neshedildiğini bildirmiştir. Ancak âlimlerin çoğu bu görüşü kabul etmemiştir. Ümmet ise hayız görmesinden umut kesilmiş kadınlar ile hiç hayız görmemiş kadınların iddetinin üç ay olduğuna icmâ.)
(el-İsrâ 17/110) وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تَخَافَتْ بِهَا	Hz. Peygamber yüksek sesle Kur'ân okuduğu zaman bunu duyan müşrikler kötü söz söylerdi. Bunun üzerine el-İsrâ 17/110. âyetini indirdi. Bugün Ümmet namaz kılan kişinin sesini yükseltebileceğine, kendisi duyacak kadar kısabileceğine ve namazında riyâ yapmamasına icmâ etmiştir.
(en-Nisâ 4/20) وَأَتَيْنَاهُنَّ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا	فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ (el-Bakara 2/229) حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا (Bazıları en-Nisâ 4/20. âyetinin el-Bakara 2/229. âyeti ile neshedildiğini ifade etmiştir. Bazıları ise bu iki âyetin muhkem olduğunu, neshedilmediğini söylemişlerdir. Burada umum ve husus mevzusunun söz konusu olduğu ifade edilmiştir.)
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih</i> , 419-423.	

Tablo 9	Sahabenin iki âyetin birbirini neshetmesi ve hükmünün sabit kalmasında ihtilaf ettiği, sonra tabiîlerden oluşan âlimlerin bu iki âyetten birinin diğerini neshetmesine ve bazı hükmleri değiştirdiğine icma ettiği ayetler
----------------	---

<p>وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا (el-Bakara 2/234)</p>	<p>(et-Talâk 65/4) وَأُولَاتِ الْأُحْمَالِ أَجَلَهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ (Zeyd b. Sâbit, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs bu âyetlerde nesh olduğu hususunda ihtilaf ettiler. Ümmet ise bu âyetlerin hükmünün sabit olduğuna icma etmiştir.)</p>
<p>وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ (en-Nisâ 4/24)</p>	<p>Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik cariyenin satışı ile birlikte kocasından azl olduğu, onu satın alan kişinin nikâhlayabileceği görüşünü tercih etmiştir. Ancak İbn Mes'ûd en-Nisa 4/242. âyetini delil göstererek kocasının nikâhının devam ettiğine hükmetmiştir. Hz. Ömer, Osman, Ali, Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebî Vakkâs kocası olan zımmi bir cariyenin sahibi tarafından nikâhlanmasını kabul etmemişlerdir. Bundan sonra hepsi en-Nisâ 4/24. âyetini delil göstererek iki koca âdetinin yasaklandığını ifade ederek savaş esiri cariyelerin sahibi tarafından nikâhlanabileceğinde icma etmişlerdir. Satın alınan bir cariyenin kocasından azledilmesi ile ilgili olarak bazı cariyelerde caiz olduğu, bazılarında ise caiz olmadığı hususunda ümmet icma etmiştir)</p>
<p>لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ (el-Bakara 2/256)</p>	<p>أذن للذين يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنْ الله على نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ (el-Hac 22/39) (Bazı âlimler bu âyetin seyf âyeti ile neshedildiğini ifade ettiler. Bazıları ise el-Bakara 2/256. âyetinin neshedilmediğini, zımmilerin cizye verdikleri sürece İslam'a girmeye zorlanamayacaklarını söylediler. Bazıları ise bu âyetin el-Hac 22/39. âyeti ile neshedildiğini söyledi.)</p>
	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ (el-Mâide 5/105) Bazıları bu âyetin zımmiler hakkında nazil olduğunu, onlarla savaşmayı neshettiğini ifade etmiştir. Bazıları da ahir zamanda, insanların çoğunun delalette olduğu ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın kabul edilmediği bir dönemle ilgili olduğunu ifade etmiştir. Diğer bir grup ise bu âyetin neshedilmediğini, emredildiği gibi iyiliği emredip, kötülükten sakındırılması gerektiğini savunmuştur.</p>
<p>(ez-Zâriyât 51/54) فَتَوَلَّوْا مَا بَلَغَ الْأَرْضُ فَتَوَلَّوْا مَا بَلَغَ الْأَرْضُ أَنْتَ بِمَلُومٍ</p>	<p>وَذَكَرَ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ (ez-Zâriyât 51/55) (Bazıları bu âyetlerin birbirini neshettiğini ifade ederken, diğer bir kısmı ise birinci âyetin kâfirlere yüz çevirmeyi emrettiğini, diğerinin ise mü'minler hakkında olduğunu ifade etmiştir.)</p>
<p>وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ</p>	<p>(el-Mü'min 40/7) وَيَسْتَغْفِرُونَ الَّذِينَ آمَنُوا (Meleklerin yeryüzü sakinlerine istiğfar ettiği ifade edi-</p>

(eş-Şûrâ 42/5)	len bu âyetin inkârcıları kapsamadığı, el-Mü'min 40/7. âyeti delil gösterilerek ifade edilmiştir.)
----------------	--

Tablo 10	Âlimler önce bir âyetin nesh edildiğine icma edip, sonra hükümünün ne olduğu hususunda ihtilafa düştüler. Bunun üzerine onun vacip olduğuna ve öncekinin neshedildiğine icmâ edip, bundan başkasını neshedip etmediği hususunda ihtilafı olanlar
Mensûh	Nâsîh
والذين آمنوا ولم يهاجروا ما لكم من ولايتهم من شيء حتى يهاجروا (el-Enfâl 8/72)	وأولو الأرحام بعضهم أولى ببعض (el-Enfâl 8/75) (Araplar muhacir olan akrabalarına mirasçı olamıyorlardı. Hicret ile birlikte Enfâl 8/75. âyeti nazil olana kadar mirasçı olmaya başladılar. el-Enfâl 8/72. âyetin mensuh olduğuna ittifak edilmiştir. Allah mirasın mü'min olan akrabalar arasında olduğuna hükmetti, hicret ile değil.)
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ķur'ân ve me'ânih</i> , 428-430.	

Tablo 11	Sahabenin ilk başlarda iki âyetten birinin diğerini neshettiği hususunda ihtilaf ettikleri, sonra âlimler ilk âyetin muhkem olduğuna icmâ ettikleri
Mensûh	Nâsîh
والزانية لا ينكحها إلا زان (en-Nûr 24/3)	وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ (eş-Şûrâ 42/25) وَأَنْكَحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ (en-Nûr 24/32) (Hz. Aişe'den nakledilen rivayete göre "Zâni ancak zâni ile evlenebilir" bu âyet neshedilmemiştir. İbn Mes'ûd'dan da buna benzer bir rivayet aktarılmıştır. Ancak başka bir rivayette göre İbn Mes'ûd'a en-Nûr 24/3. âyet sorulduğunda eş-Şûrâ 42/25. âyetini okudu. Başka bir grup âlim de en-Nûr 24/3 âyetinin en-Nûr 24/32 âyeti ile neshedildiğini söyledi. Ümmet ise bu gün bu tür bir izdivacın yapılacağı konusunda icmâ etmiştir.)
وَأَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ (el-Bakara 2/282)	فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا (el-Bakara 2/283) (İbn Ömer alış-verişini şahitler huzurunda yapardı. Çünkü bu âyetin neshedilmediğine inanıyordu. Şe'bi'ye alış-verişte şahitlik konusu sorulduğunda el-Bakara 2/283. âyeti ile neshedildiğini söyledi. Bugün âlimler el-Bakara 2/282. âyetinin 2/283. âyeti ile neshedildiğine icmâ etmiştir.)

<p>يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قَتَالٍ فِيهِ (el-Bakara 2/217)</p> <p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا الْبَيْتَ الْحَرَامَ آمِينَ يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا (el-Mâide 5/2)</p>	<p>فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ (et-Tevbe 9/5)</p> <p>(Atâ, el-Bakara 2/217. âyetinin neshedilmediğini söyledi. Câbir, kendileriyle savaşılmadığı müddetçe Hz. Peygamber'in haram aylarda savaşmadığını söyledi. Katade, el-Bakara 2/217. âyetinin et-Tevbe 9/5. âyeti ile neshedildiğini söyledi.</p> <p>İhramlı müşriklerin öldürülmesi ile ilgili el-Mâide 5/2 âyetinin Ehl-i Kitap'tan cizye verenler hariç olmak üzere et-Tevbe 9/5. âyeti ile neshedildiği söylendi.</p> <p>Ümmet ise haram aylar ve diğer aylarda gazvenin caiz olduğuna icmâ etmiştir.</p> <p>Aynı şekilde ümmet el-Mîde 5/2. âyetinin et-Tevbe 9/5. âyeti ile neshedildiği de icmâ etmiştir.)</p>
<p>وَإِنْ بَدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفَوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ (el-Bakara 2/284)</p>	<p>لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اَكْتَسَبَتْ (el-Bakara 2/286)</p> <p>(Rivayet edildiğine göre İbn Ömer bu âyetin hükmünün sabit olduğuna inanır, okuduğunda ağlardı. Bu durum İbn Abbâs'a ulaştığında Allah İbn Ömer'i affetsin, el-Bakara 2/284. âyeti 2/286. âyet ile neshedilmiştir.</p> <p>Ümmet el-Bakara 2/284. âyetinin el-Bakara 2/286. âyeti ile neshedildiğine icmâ etmiştir.)</p>
<p>وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولَئِىَا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ (en-Nisâ 4/8)</p>	<p>(Yahyâ b. Ma'mer ve Mücâhid en-Nisâ 4/8. âyetinin hükmünün sabit olduğunu söylemiştir. Kelbî mensûh olduğunu söyledi. Sâ'id b. Cübeyr zekât âyetinin bunu neshettiğini söyledi. Bazıları ise bunun neshedilmediğini, bununla zekât irade edilmek istendiğini, nafile sadaka olmadığını söylemiştir.</p> <p>Bugünün âlimleri mirasın ehline ait olduğuna icma etmiştir. Akrabalara yapılan sadakalar ise gönüllü hayır hükmündedir.)</p>
<p>إِنْ تَرَكَ خَيْرَ الْوَصِيَّةِ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ (el-Bakara 2/180)</p>	<p>(İlk başlarda bazı kimseler el-Bakara 2/180. âyetinin tamamının neshedildiğini zannettiler ve varislere vasiyette bulunulmasını nehyettiler. Tâvus ve Dahhâk varis olmayan akrabalara sülüs olduğunu söyledi.</p> <p>Başkaları da bunun mendub olduğunu söyleyerek mirasçı olmayana vasiyet edildiğini ifade etti. Diğer bir grup ise isteyen kişinin malının sülüsünü istediği akrabasına vasiyet edebileceğini söyledi. Çoğunluğu âyetin mensuh olmadığını, bununla inkârcılardan oldukları için miras alamayan anne-baba gibi akrabalar ile mirasçı olamayan akrabaları kapsadığını söylediler.</p> <p>Bugün ümmet vasiyetin vacip olmadığına icmâ etmiştir. Hayır yapmak için sevdiği kimselere vasiyet edebilir.)</p>

<p>وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمَّدًا (en-Nisâ 4/93)</p>	<p>(İbn Abbâs en-Nisâ 4/93. âyetinin muhkem olduğunu söyledi. Katâde, bunların cennete giremeyeceğini söyledi. Dahhâk ise “men tâbe” sözünün “müte’ammiden”den yedi yıl önce nazil olduğunu söyledi. Bugün âlimler tevbenin bunu neshettiğine icmâ etmiştir. Sadece bir kişi buna itiraz etmiş ve icmâdan ayrılmıştır.)</p>
<p>Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi’l-Ķur’ân ve me’ânih</i>, 430-443.</p>	

Tablo 12	Bir âyetin başı ile sonu arasında nesh olup olmadığı ile ilgili ihtilaf edilmesi ve ümmetin iki görüşten birine icmâ etmemesi
Mensûh	Nâsîh
<p>فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرَضْ عَنْهُمْ (el-Mâide 5/42)</p>	<p>وَأَنْ أَحْكَمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ (el-Mâide 5/49) (Iraklılar el-Mâide 5/42. âyetinin muhkem olduğunu, neshedilmediğini söylediler. Hz. Ali, Muhammed b. Ebî Bekr’e yazdığı bir mektupta Nasranî olan bir kimse ile ilgili hükümde onu muhayyer kılmıştır. Böylece âyetin hükmünün sabit olduğunu ifade etmiştir. Ancak pek çok âlim bundan sakınmıştır. el-Mâide 5/49. âyetinin bu âyeti neshettiğini söylediler.)</p>
<p>وَإِذَا خَاطَبْتُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا (Furkân 25/63)</p>	<p>وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ (en-Nisâ 4/89) (Âlimlerin çoğu el-Furkân 25/63. âyetinin neshedilmediğini söylediler. Az bir kısmı en-Nisâ 4/89. âyeti ile neshedildiğini söyledi.)</p>
<p>وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا (el-Furkân 25/63)</p>	<p>(Bazı âlimler el-Furkân 25/63. âyetinin et-Tevbe sûresiyle neshedildiğini ve savaşın emredildiğini söylediler. Bazıları ise bundan kaçındılar ve mü’mine yumuşak tavrın gerekli olduğunu söylediler. Bugün Ümmet bu âyetin mensuh olmadığına hükmetmiştir.)</p>
<p>وَعَلَى الَّذِينَ يَطْبِقُونَ فِدْيَةَ طَعَامٍ مِسْكِينٍ (el-Bakara 2/184)</p>	<p>فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ (el-Bakara 2/185) فَمَنْ كَانَ مِنْكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ (el-Bakara 2/185) (el-Bakara 2/184. âyetinin oruç tutmaya gücü yetenler için olduğunu, oruç tutmak ile miskinlere sadaka vermek arasında muhayyer oldukları ifade edilmiştir. Daha sonra el-Bakara 2/185. âyeti ile neshedildiği ifade edilmiştir. Başka bir grup ise el-Bakara 2/185. âyetinde geçen ifadelere atfen mensuh olmadığını, ihtiyar ve hamileleri kapsadığını söyledi.)</p>
<p>خَذَ الْعَفْوِ وَأَمْرٍ بِالْعَرْفِ</p>	<p>Bu âyet de bu kısımdandır. Mücâhid, “onların ahlakından</p>

(el-A'râf 7/199)	uygun olanların alınması” anlamında olduğunu söyledi.
فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (el-Me'âric 70/21)	Çoğunluğua göre el-Me'âric 70/21. âyeti zekât âyeti ile nesholdu.
فَإِمَّا نَنْتَقِمْهُمْ فِي الْحَرْبِ فَشَرِدْ بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ (el-Enfâl 8/57) (Muhammed 47/4)	(Bazıları Muhammed 47/4. âyetinin el-Enfâl 8/57. âyeti ile neshedildiğini söyledi.)
وَلَا تَجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ (el-Ankebût 29/46)	فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ (et-Tevbe 9/5) (Katâde, el-Ankebût 29/46. âyetinin el-Tevbe 9/5. âyeti ile neshedildiğini söyledi.)
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ḳur'ân ve me'ânih</i> , 443-449.	

Tablo 13		Nâsih ve mensûhuna ümmetin icma ettiği âyetlerdir.
Mensûh	Nâsih	
(el-A'raf 7/199) وَأَعْرَضَ عَنِ الْجَاهِلِينَ (el-Hicr 15/86) فاصفح الصفح الجميل (ez-Zuhrûf 43/89) فاصفح عنهم وقل سَلَامًا أَمَهُمْ رُوبِدَا (et-Târik 86/17) (el-En'âm 6/70) وَذُرِّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِبًا وَّلَهْوًا فَذَرَهُمْ فِي (el-Mü'minûn 23/54) عَمْرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينٍ (el-Câsiye 45/14) قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ (eş-Şûrâ 42/48) فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيفًا وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ (el-En'âm 6/107) بِوَكِيلٍ (es-Secde 32/30) فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ	(el-Hac 22/39) أذن للذين يُقاتلون بأنهم ظلموا وإن الله على نصرهم لقدير	
(el-Mümtehine 60/8) لَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ فَإِنْ اعْتَرَفُوا لَكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَالْقُوا إِلَيْكُمْ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا (en-Nisâ 4/90)	(et-Tevbe 9/5) فَاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم	
(el-Bakara 2/191) وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ	(et-Tevbe 9/12) فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا آيْمَانَ لَهُمْ (et-Tevbe 9/13) وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ Sadece gündüz bir saat Hz. Peygamber için	

	nesh olmuş, daha sonra ebedi hükmü sabit kalmıştır. Ancak aynı ayette ifade edildiği gibi müşrikler burada saldırdığında savaş caizdir. et-Tevbe 9/12. ve 13. âyeti ile gündüz bir saat Hz. Peygamber'e helal olmuştur.
(el-Enfâl 8/61) وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا (et-Tevbe 9/36) وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ	اقتلوا الذين لا يؤمنون بالله ولا باليوم الآخر ولا يحرّمون ما حرم الله ورسوله (et-Tevbe /29)
(el-Bakara 2/219) وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ	Zekât âyeti ile nesh oldu
(en-Nisâ 4/16) وَالَّذَانَ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادْوِهْمَا فَإِنَّ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرَضُوا عَنْهُمَا (en-Nisâ 4/15) فامسكوهن في البيوت حتى يتوفاهن الموت أو يجعل الله لهن سبيلا	الزانية والزاني فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة
(Yûnus10/15) إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتَ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ	ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك وما تأخر (el-Feth 48/2)
(el-Bakara 2/219) يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ	إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ (el-Mâide 5/91)
(en-Nisâ 4/43) لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ	
(el-Bakara 2/240) إِذَا تَلَّجْتُمُ الرُّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نُجْوَاكُمْ صَدَقَةً	فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ (en-Nisâ 4/12)
(Kadının bir yıl iddet beklemesi el-Bakara 2/234. âyeti ile neshedilmiştir.)	وَالَّذِينَ يَتَّبِعُونَ مِنْكُمْ أُزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا (el-Bakara 2/234)
(el-Müzzemmil 73/1) يَا أَيُّهَا الْمَزْمِلُ قُمْ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا	فاقرؤوا ما تيسر منه (el-Müzzemmil 73/20)
(el-Mücadele 58/12) إِذَا تَلَّجْتُمُ الرُّسُولَ فَقَدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ نُجْوَاكُمْ صَدَقَةً	إِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ (el-Mücadele 58/13)
(el-Bakara 2/180) إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَقْرَبِينَ	Bazılarına göre miras âyeti ile nesh oldu. Bazıları Hz. Peygamber'in sözü (Ebû Dâvûd, Dârimî) ile nesh oldu. Bazıları neshedilmediğini söyledi.
Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılınması	فول وجهك شطر المسجد الحرام (el-Bakara 2/144)
(el-Enfâl 8/65) إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ ضَعْفًا	الآن خفف الله عنكم وعلم أن فيكم (el-Enfâl 8/66)
(el-Enfâl 8/61) وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا	قاتلوا الذين لا يؤمنون بالله ولا باليوم الآخر (et-Tevbe 9/29)
(el-Bakara 2/221) وَلَا تَنْكِحُوا	والمحصنات من الدين أو ثوا الكتاب (el-Mâide 5/5)

من قبلکم	المشركات حتى يؤمن
إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا (et-Tevbe 9/28)	لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشُّهُرَ الْحَرَامَ وَلَا الْبَيْتَ الْحَرَامَ الَّذِي بَنَى اللَّهُ لِلنَّاسِ لِيَذُكُرُوا بِآيَاتِهِ الْكُبْرَى وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ أَحْرَمُوا وَوَالَّذِينَ لَا آمَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَوَالَّذِينَ لَا آمَنُوا مِنكُمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَوَالَّذِينَ لَا آمَنُوا مِنكُمْ
مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ	(et-Tevbe 9/17) فسيحوا في الأرض (et-Tevbe 9/2)
وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ	انفروا خفافا وثقالا (et-Tevbe 9/41)
وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ (el-Enfâl 8/41) خَمْسَهُ	قل الأنفال لله والرسول (el-Enfâl 8/1)
وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدِ وَهَجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنكُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (Enfâl 8/75)	والذين عقدت أيمانكم فآتوهم (Nisâ 4/33) نصيبهم
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالطُوهم فَاخْوَانُكُمْ (el-Bakara 2/220)	إن الذين يأكلون أموال اليتامى ظلما إنما وسيصلون سعيرا يأكلون في بطونهم نارا (en-Nisâ 4/10)
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi'l-Ḳur'ân ve me'ânih</i> , 450-466.	

Tablo 14		Mensûh veya âmmın hass kılınması olduğu hususunda ihtilaf edilenler
Mensûh	Nâsih	
فَاذْكُرُوا لَهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا (en-Nûr 24/4)	Tevbe etmekle fiskın düşeceği konusunda icma var. Bazıları bunun mensûh olduğunu söylediler. Bazıları bununla tevbe etmeyenler kast edilmiştir.	
إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ (et-Tevbe 9/45)	وإذا كانوا معه على أمر جامع لم يذهبوا حتى يستأذنوه (en-Nûr 24/62) (Bazıları et-Tevbe 9/45. âyetinin münafıklar hakkın-da nazil oldu söylediler. İbn Abbâs et-Tevbe 9/45. âyetinin en-Nûr 24/62. âyeti ile nesh edildiğini söyledi.)	
لَا تَأْكُلُوا (en-Nisâ 4/29) أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ	لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَىٰ حَرَجٌ (en-Nûr 24/61)	
فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ (et-Tegâbûn 64/16)	اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ (Âl-i İmrân 3/102) (İbn Abbâs bunun neshedilmediğini, âmm ve hass münasebeti olduğunu söyledi.)	
وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ (en-Nisâ 4/18)	إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ (en-Nisâ 4/48) (Bazıları en-Nisâ 4/18. âyetinin neshedilmediğini,	

	inkârcıların ümitsizlik anında (ölüm) yaptıkları tevbe olduğunu söylediler.)
(et-Tâha 20/82) وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ	(el-En‘âm 6/158) وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ (Bazıları bu âyetin ahir zamanda güneş batıdan doğduğu vakit neshedileceğini söylemiştir. Bazıları da bununla inkârcılar kast olunmuştur, mü’minler değil.)
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi’l-Şur‘ân ve me‘ânih</i> , 466-473.	

Tablo 15	Mensûh olduğu ihtilaflı olanlar, isabetli düşünenlere (ehl-i nazar) göre Kitap ve Sünnete bu kısım âyetlerin neshi caiz değildir
Mensûh	Nâsîh
إِنكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ (el-Enbiyâ 21/98)	إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَ الْحَسَنِ أُولَئِكَ غَنَاهَا مَبْعُدُونَ (el-Enbiyâ 21/101) (Kelbî’ye göre el-Enbiyâ 21/98. âyeti aynı surenin 101. âyeti ile neshedilmiştir. Muhâsibî, bunu çeşitli gerekçeler ile kabul etmemiştir. Birincisi, Allah, burada sözü geçen dostlarına hiçbir zaman azabı murat etmemiştir. İkincisi bu âyet nazil olmadan önce Allah, Hz. İsa, Üzeyir ve meleklerin cennetlik olduğunu bildirmiştir. Kelbî’nin iddiası kabul edilirse Allah daha önce vermiş olduğu bir haberi yalanlamış olur.)
وَيَسْتَعْرِضُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ (eş-Şûrâ 42/5)	فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ (el-Mü’min 40/7) (Muhâsibî, eş-Şûrâ 42/5. âyetinin el-Mü’min 40/7. âyeti ile neshediği iddiasını “Onlar onun razı olduğu kimselerden başkasına şefaath edemezler” anlamındaki el-Enbiyâ 21/28. âyetini delil göstererek reddetmektedir)
لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا (el-En‘âm 6/90)	قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى (eş-Şûrâ 42/23) (Muhâsibî, Allah’ın peygamberlerin vazifelerine karşılık ücret olarak akrabalık meveddetini (sevgisi) murat ettiği fikrine karşı çıkar. Ona göre burada munkatı’ isatisna vardır.)
قُلْ مَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ (Sebe’ 34/47)	
Bk. Muhâsibî, <i>Kitâbu fehmi’l-Şur‘ân ve me‘ânih</i> , 473-475.	

KAYNAKÇA

Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.

Aydınlı, Abdullah. “Ehl-i Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bakkal, Ali. “Kur‘ân’da Mensûh Âyetlerin Sayısı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996): 33-74.

- Birişik, Abdülhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kelbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Cevherî, İsmâil b. Hammad. *eş-Şihâh*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cürcânî, Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Dehlevî, Şâh Veliyullâh. *el-Fevzu'l-kebîr*. Trc. Selmân Hüseyin en-Nedvî. Kahire: Dâru's-Sahve, 1986.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Esbehânî, Ebü'l-Kasım. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Riyad: y.y., 1994.
- Eş'arî, Ebü'l Hasan. *Maqalâtu'l-İslâmiyyîn*. Thk. Naim Zerzûr. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Kavâidu'l-aqâid*. Thk. Mûsâ Muhammed Alî. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1985.
- Hâris el-Muhâsibî. *Kitâbu fehmi'l-Kur'ân ve me'ânih*. Thk. Hüseyin Kuvvetlî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398.
- Has, Şükrü Selim. "Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 21/2 (Aralık 2006): 543-564.
- Hatib el-Bağdâdî. *Târîhü'l-Bağdâd*. Thk. Bişâr İvâd Mahmûd. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatib el-Bağdâdî. *el-Müttefik ve'l-müfterik*. Thk. Muhammed Sâdık el-Hâmîdî. 3 Cilt. Şam: Dâru'l-Kâdirî, 1997.
- İbn Âtiyye el-Endelüsî. *Muharreru'l-vecîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. Thk. Abdülgaffâr Süleymân Bindârî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tabakatü's-Şâfi'iyîn*. Thk. Ahmed Ömer Hâşim v.dğr. Kahire: Mektebetü's-Sikâfetü'd-Diniyye, 1993.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1414.

- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn. *Der'ü te'ârudi'l-'aql ve'n-naql*. Thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 10 Cüz. Suudi Arabistan: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd İslamiyye, 1991.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn. *Mecmu'atu'r-Resâ'il ve'l-mesâil*. Nşr. Reşid Rızâ. 5 Cilt. Beyrut: Lecnetu't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdurrezak Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntażam fi't-târîh*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1922.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Nevâsihu'l-Ḳur'ân*. Thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî. Beyrut: Şirketü Ebnâ, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muşaffâ bi eküffi ehli'r-rusûh min 'ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*. Thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. B.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Feres el-Endelüsî. *Ahkâmü'l-Ḳur'ân*. Thk. Tâhâ b. Alî vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğaribi'l-Ḳur'ân*. Thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kaya, Remzi. "Kur'ân-ı Kerim'de Neshi İddia Edilen Âyetler". *Uludağ Ünviersitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998): 353-371.
- Koçyiğit, Talat. "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1963): 93-108.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüketu ve'l-'uyûn*. Thk. Seyyid İbn Abdilmaksur b. Abdirrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Mennâü'l-Kattân. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. B.y.: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil*. Thk. Abdullâh Mahmûd Şahâne. Beyrut: Dâru'l-İhyâ, 1423.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. Thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1408.
- Özdeş, Talip. *Kur'ân ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var mı?*. Fecr Yayınları, 2018.
- Özdeş, Talip. "İslam'da Asıl Olan Savaş mı? Klasik Nesh Teorisi Bağlamında Bir Değerlendirme". *Arap-Türk Sosyal Bilimler Kongresi: Değişen Ortadoğuda Kültür ve Siyaset (Ankara, 10-12 Aralık 2010)*. Ed. Yasin Aktay. 239-253. Ankara: SDE Yayınları, 2012.
- Pınar, Fatma. *Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'de İlâhiyât Bahisleri*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.

- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyau't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed. *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyau't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- Subhî es-Sâlih . *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. B.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: Hey'etu'l-Misriyyeti'l Amme li'l-Kitâb, 1974.
- Şâtibî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. Huber: Dâr İbn Affân, 1997.
- Şâtibî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-İ'tişâm*. Thk. Muhammed b. Abdurrahmân v.dğr. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dâr İbn Cevzî, 2008.
- Şengül, İdris. "Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olarak Nâsih ve Mensûh". *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 Eylül 2002: 91-112.
- Şimşek, Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2004.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l beyân fi te'vili'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullâh. *Mir'âtül-Cenân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Küllâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yurdagür, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16: 426-427. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es- Sırrî. *Me'ani'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. Thk. Abdulcelil Abduh Şelbî. 5 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1998.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed. *Târîhü'l-İslâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed. *Kitâbu'l-'Arş*. Thk. Muhammed b. Halife. 2 Cilt. Medine: İmâretü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslamiyye, 2003.
- Zemahşerî, Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1407.
- Zemahşerî, Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer. *Esâsu'l-Belağa*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Savde. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1957.

Zeyd, Mustafa. *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-kerîm: Dirâse teşri'iyye tarihiyye naḳdiyye*. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1987.

Zirikli, Muhammed Hayruddîn. *el-A'âm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyîn, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. 2 Cilt. b.y: Matbaatü İsâ el-Bâbî, ts.